

СУЧАСНІСТЬ

ЧЕРВЕНЬ 1973 — Ч. 6 (150)

**Ф. ДЮРРЕНМАТТ: ГОСТИНА СТАРОЇ
ДАМИ (II)**

**О. ЧЕРНЕНКО: МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ
ІМПРЕСІОНІСТ**

І. МАЙСТРЕНКО: НАРИСИ З ІСТОРІЇ КПУ

**А. КАМІНСЬКИЙ: ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ
В СРСР І РАДЯНСЬКА АРМІЯ**

М. ПРОКОП: ПАДІННЯ П. ШЕЛЕСТА

О. С. ФЕДИШИН: РОЗМОВА З І. КОЛЯСКОЮ

”SUČASNIST” — JUNI 1973

8 MUENCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ

МИКОЛА СКРИПНИК

Книжка на 344 стор. друку, крім нарису діяльності М. Скрипника на тлі української дійсності 1920—30-их років, містить у додатках документи і велику бібліографію.

Ціна: 20 н. марок, для США і Канади — 7 дол., в ін. валютах — рівновартість ціни в дол.

ВАДИМ ЛЕСИЧ

НИКИФОР З КРИНИЦІ

Книжка (72 стор., на крейдяному папері) містить нарис життя й аналізу творчости всесвітньовідомого українського маляра з Криниці. Крім того, 16 репродукцій його творів, у тому числі дві кольорові.

Ціна: 16,50 н. м., або 5 дол. (США, Канада), або рівновартість в іншій валюті.

ІГОР КАЛИНЕЦЬ

ПІДСУМОВУЮЧИ МОВЧАННЯ

Книжка поезій (96 стор.), заборонених в УРСР і поширених самвидавом. Ілюстрації Р. Петрука.

Ціна: 10 н. м., або 3 дол. у картоні;
15 н. м., або 4.50 дол. у полотні (США і Канада); або рівновартість в іншій валюті.

З замовленнями звертатися до видавництва.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЧЕРВЕНЬ 1973 — Ч. 6 (150)
РІК ВИДАННЯ ТРИНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Марта Скорупська, Олег С. Федішин.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкуються і реєструються в таких північно-американських публікаціях: "Historical Abstracts", "America: History and Life".

Gemaess dem Gesetz ueber die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemaess der Verordnung zur Durchfuehrung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft fuer Auslandsstudien «Sucasnist» e. V.
8 Muenchen 2
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschaeftsfuehrer und fuer den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebruder Westenhuber
Muenchen 12, Heimeranplatz 4.

ЗАСПІВ ЗАСПАНИМ САЖОТРУСАМ МОЇХ БАЖАНЬ

Орест Власов

ЗАСПІВ ЗАСПАНИМ САЖОТРУСАМ МОЇХ БАЖАНЬ

Подекуди люди вірять, що сажотруси
приносять щастя.

Галки болючо крякали
Сонату божевілля холодам.
Жах і розпач
Свої вузькі, скалисті сходи
Брудної порожнечі
До переполоху заводили.

Де ж, ви, заспані сажотруси моїх бажань?!

І ніби всесвіт став,
А час повз у ніде слимаком;
Мов алмаз тверде, засліплююче,
Холодне чекання-до-здуру
Мої кружляння притоптало,
Бажання приспало.

Де ж, ви, заспані сажотруси моїх бажань?!

Бажання ніжні й бажання криваві!
Хай сонце трісне!
Будь-що хай буде!
З очей — бодай
Гадюки лізли!
І щастя — усім і всюди!

Де ж, ви, заспані сажотруси моїх бажань?!

Нічого.
Стовпом стоїть бронза,
Що полетіти хотіла.

4 Та ж під нею власний гріб
Стоїть і тягне.

Минули холоди і тепло стало.
Даремно лила пахощі весна
На спів, дзюрчання
І шелести життя.
Порожніх бажань крига
Стирчала й далі в небо.
Де ж, ви, заспані сажотруси моїх бажань?!

Та бувальщина це тільки!
Прийшов День,
Своїх діток привів,
Багряне море grimнуло
Об скелі порожнечі —
Де тільки бажання
То скиглили-просили,
То рвали своє м'ясо,
То ревіли-гвалтували.
За водою поплили
Безглуздя й жах,
І кат — порожній час.
Вітайте, сажотруси моїх бажань!

ТИША

Станція.
Довгі, порожні рейки.
Десь збоку, у темній ночі,
стоять порожні вагони.
Небо захмарене, майже сумне,
а поміж хмари де-де
сяють світла блискавиць.
Тиша.

Сиджу на телеграфних стовпах.
(Хто їх, тут побіч, забув?)
І батько зі сином
теж сіли на них:
щось пробурмотіли,
а потім знову тиша.

Над полем,
понад містом,
тоненький туман витає.
Чи чути що? Ні.
Всюди, всюди тиша.

Нараз: хтось там суне —
потім гук падання й лайка!
І потім глуха тиша.
Даремно надія —
знову панус тиша.

Тиша пронизує душу.
Хочу, щоб її не стало!
Встаю, ступаю, ходжу:
під ногами щєбінь скрипить,
здається — немає тиші.

Та, тільки стаю —
знову тиша.
Не годен відірватися
від тиші.
Чекаю.

ВІРШУЮ

"Ніхто не знає мого болю..!
Негритянська духовна пісня.

Віршую про красу.
Про битву життя
Віршую.

Дати хочу людям
Малий кусок радості.
Дати

Може і вдасться мені.
Зроблю комусь приємність
може.

6 У мене під дном душі
стоїть і пече.
У мене

болю минулого сховано.
Нікому цього не показую
болю.

Нащо ж людям
свого болю в серце класти?
Нащо

минувшину свою сумну
віршем торкати? Забуду
минувшину;

у світ хай ідуть
барви й радощі чарівні!
У світ

новий, кращий!
Бо сум на світі не
новий.

Сум свій і сам перед собою
ховатиму глибоко.
Сум

колись може нахмурить
моє обличчя. Розбере
колись

може очі в мене.
Простіть! Не дивіться.
Може

назавжди мене. Та,
хай його ніхто не знає —
назавжди!

ГОСТИНА СТАРОЇ ДАМИ

ТРАГІЧНА КОМЕДІЯ

Фрідріх Дюрренматт

Переклад з німецької Віри Вовк і Є. П.

ДІЄВІ ОСОБИ

ГОСТІ: Клер Цаханасян, з дому Вешер, мультимільйонерка (Armenian Oil). Її чоловіки — VII — VIII — IX. Мажордом. Тобі. Робі — весь час жууть гуму. Кобі, Лобі — сліпі.

ГОСПОДАРИ: Іль. Його дружина. Його донька. Його син. Бургомістер. Учитель. Парох. Лікар. Поліцай. Перший, другий, третій, четвертий — міщани. Маляр. Перша жінка. Друга жінка. Панна Люїза.

ІНШІ: Начальник станції. Начальник потяга. Кондуктор. Податковий агент.

ВЛІЗЛИВІ: Газетяр I. Газетяр II. Радіокореспондент. Оператор.

МІСЦЕ: Гюлен.

ЧАС: Сучасність.

Містечко, тільки позначене. У глибині сцени готель "Золотий Апостол" ззовні. Занедбана фасада у югендетилі. Балькон. Праворуч напис: "Альфред Іль, крамниця". Внизу брудний прилавок, за ним полиці з давнім крамом. Коли хтось задзвонить крізь уявні двері до крамниці, тоненько дзеленькає дзвінок. Ліворуч напис: "Поліція". Внизу дерев'яний стіл з телефоном. Два стільці. Ранок. РО І й ТОБІ жують гуму, несуть через сцену до готелю вінки і квіти, наче на похорон. ІЛЬ дивиться на них у вікно. Його ДОНЬКА навколішки замітає підлогу. СИН бере цигарку в рот.

ІЛЬ: Вінки.

СИН: Щоранку їх приносять зі станції.

ІЛЬ: На порожню домовину в "Золотому Апостолі".

СИН: Цим нікого не залякає.

ІЛЬ: Містечко заступилося за мене.

СИН запалює цигарку.

ІЛЬ: Чи мама прийде снідати?

ДОНЬКА: Ні, лишиться нагорі. Вона стомилася.

ІЛЬ: Ви маєте добру матір, діти. Справді. Мушу вам це сказати. Добру матір. Хай залишиться нагорі, хай спочине. Ми самі поснідаємо. Давно вже ми разом не снідали. Я даю яйця й американську консервовану шинку. Раз поснідаємо по-панському. Як за добрих часів, коли ще процвітав пансіонат "Місце-на-сонці".

СИН: Вибачай тату.

Гасить цигаретку.

ІЛЬ: Ти не хочеш снідати з нами, Карле?

СИН: Я йду на станцію. Там один робітник захворів. Може, їм треба когось замість нього.

ІЛЬ: Праця на станції на пекучому сонці, не личить моему синові.

СИН: Краще така, ніж жодна.

Іде. Донька встає.

ДОНЬКА: І я піду, тату.

ІЛЬ: Ти також. Он як. А куди, якщо можна спитати шановну панну?

ДОНЬКА: На біржу праці. Може, де є місце.

Донька йде. Іль, зворушений, чхас в хустинку.

ІЛЬ: Добрі діти, ширі діти.

З балкону чути кілька тактів гітари.

ГОЛОС КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Подай мені мою ліву ногу, Бобі.

ГОЛОС МАЖОРДОМА: Я не можу її знайти.

ГОЛОС КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Вона за букетом із заручин, на комоді.

До ІЛЯ приходить покупець, (ПЕРШИЙ)

ІЛЬ: Добридень, пане Гофбауере.

ПЕРШИЙ: Цигарки.

ІЛЬ: Як кожного ранку.

ПЕРШИЙ: Не ті. Я хотів би зелені.

ІЛЬ: Вони дорожчі.

ПЕРШИЙ: Запишіть набір.

ІЛЬ: Тому, що це ви, Гофбауере, і тому, що нам треба триматися гуртом.

ПЕРШИЙ: Хтось грає на гітарі.

ІЛЬ: Один із тих почвар із Сінг-Сінгу.

З готелю виходять СЛІПЦІ, з вудками й іншим приладдям до рибальства.

ОБИДВА: Доброго ранку, Альфреде, доброго ранку.

ІЛЬ: Ідіть до біса!

ОБИДВА: Ми йдемо рибу ловити, ми йдемо рибу ловити.

Відходять ліворуч.

ПЕРШИЙ: Пішли до гюленського потоку.

ІЛЬ: З вудками її сьомого чоловіка.

ПЕРШИЙ: Кажуть, що він утратив свої плянтації тютюну.

ІЛЬ: Вони також належали мільярдерці.

ПЕРШИЙ: Зате відбудеться колосальне весілля з її восьмим. Вчора святкували заручини.

На балкон у глибині сцени виходить КЛЕР ЦАХАНАСЯН у халаті. Вона рухас правою рукою і лівою ногою. Цю сцену можуть супроводити поодинокі звуки гітари, десь так, як музика супроводить речитатив опери, залежно від змісту діалогів — часом вальс, часом уривки різних національних гімнів тощо.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Я знову змонтована. Вірменську народну мелодію, Робі.

Музика на гітарі.

10 КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Найулюбленіша пісня Цаханасяна. Він ладен був завжди її слухати. Кожного ранку. То був клясичний чоловік, той старий крез із силою-силенною танкерів і стайнями верхових коней. Та ще мав мільярди. З таким варто було одружитися. Він був великий метр і великий балетмайстер, обізнаний у всякому чортovinні. Я підгляділа в нього.

Приходять дві ЖІНКИ. Вони подають ІЛЕВІ свої молошники.

ПЕРША ЖІНКА: Молока, пане Ілю.

ДРУГА ЖІНКА: Мій молошник, пане Ілю.

ІЛЬ: Доброго ранку, пані. По літрові молока кожній.

Він відкриває бідон і хоче зачерпнути молока.

ПЕРША ЖІНКА: Незбираного молока, пане Ілю.

ДРУГА ЖІНКА: Два літри незбираного молока, пане Ілю.

ІЛЬ: Незбираного молока.

Він відкриває інший бідон і набирає молока.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН милується ранком крізь льорнет.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Гарний осінній ранок. Легенький туман на вуличках, срібляста імла, а над нею фіялкове небо, таке, як малював граф Гольк, мій третій чоловік, міністер закордонних справ. Він на дозвіллі бавився малярством. Потворним.

Церемонно сідає.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Граф весь був потворний.

ПЕРША ЖІНКА: І масла. Двісті грамів.

ДРУГА ЖІНКА: І білого хліба. Два кілограми.

ІЛЬ: Ви, бачу, дістали добрий спадок, добрий спадок.

ОБИДВІ: Запишіть набір.

ІЛЬ: Усі за одного, один за всіх.

ПЕРША ЖІНКА: Ще шоколяди на дві двадцять.

ДРУГА ЖІНКА: На чотири сорок.

ІЛЬ: Також записати?

ПЕРША ЖІНКА: Також.

ДРУГА ЖІНКА: Ми з'імо її туг, пане Ілю.

ПЕРША ЖІНКА: У вас тут найкраще, пане Ілю.

Вони сідають у глибині крамниці і їдять шоколяду.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Одну сигару, Вінстоне. Тепер, коли ми розлучилися, я хочу покоштувати ще ґатунок мого сьомого чоловіка. Бідолашний Лобі з своєю пристрасстю до рибальства. Сидить десь тепер сумний у потязі до Португалії.

МАЖОРДОМ подає сигару й припалює її.

ПЕРШИЙ: Он вона на балконі, пахає сигарою.

ІЛЬ: Завжди непристойно дорогі ґатунки.

ПЕРШИЙ: Марнотрагниця. Хоч би сором мала перед зубожілим людством.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: *(курючи)* Дивно. Досить пристойна.

ІЛЬ: Вона прогадала. Я старий грішник, Гофбауре, хто без гріха? Я їй у молодечі роки встругнув кепський жарт, та коли в "Золотому Апостолі" всі ґюленці одно-стайно відкинули її пропозицію, то була найкраща година в моєму житті.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Віскі, Бобі. Чистого.

Приходить ДРУГИЙ покупець, збіднілий, обшарпаний, як і всі.

ДРУГИЙ: Доброго ранку. Сьогодні буде гаряче.

ПЕРШИЙ: Добра погода, тримається.

ІЛЬ: Скільки в мене покупців сьогодні! То було ніхто не приходив, а це декілька днів плавом пливуть.

ПЕРШИЙ: Ми стоїмо за вас. За нашого Іля. Непохитно.

ЖІНКА: *(жуючи шоколяду)* Непохитно, пане Ілю, непохитно.

ДРУГИЙ: Кінець-кінцем, ти — найпопулярніша людина в міс-течку.

ПЕРШИЙ: Маєте найбільшу вагу в громаді.

ДРУГИЙ: Тебе на весну виберуть бургомістром.

ПЕРШИЙ: Неодмінно.

ЖІНКА: *(жуючи шоколяду)* Неодмінно, пане Ілю, неодмінно.

ДРУГИЙ: Горілки.

ІЛЬ бере з полиці пляшку.

МАЖОРДОМ наливає віскі.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Збуди нового. Я не люблю, коли мої чолові-ки так довго сплять.

ІЛЬ: Три десять.

ДРУГИЙ: Не тієї.

ІЛЬ: Ти завжди пив цю.

ДРУГИЙ: Коньяку.

ІЛЬ: Коньяк коштує двадцять тридцять тридцять п'ять. Ніхто не може собі такого дозволити.

ДРУГИЙ: Треба ж хоч раз собі розважити душу.

Сценою перебігає майже гола дівчина, за нею Тобі.

ПЕРША ЖІНКА: *(жуючи шоколяду)* Ганьба, як та Люїза поводитьсь.

ДРУГА ЖІНКА: *(жуючи шоколяду)* До того вона заручена з білявим музикантом, що живе на вулиці Бертольда Шварца.

Іль дістає з полиці коньяк.

ІЛЬ: Прошу.

ДРУГИЙ: І тютюну. До люльки.

ІЛЬ: Гаразд.

ДРУГИЙ: Імпортowego.

ІЛЬ підраховує все.

На балкон виходить ЧОЛОВІК VIII, кіноактор, високий, стрункий, з рудими вусами, в халаті. Його може грати той самий артист, що грав чоловіка VII.

ЧОЛОВІК VIII: Гопсі, правда, як чудово? Наш перший сніданок після заручин. Наче сон. Балькончик, шелестить липа, дзюркотить водограй біля ратуші, по бруку бігають декілька курок, десь жінки гомонять про свої малі турботи, а за дахами — вежі собору!

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Сідай, Гобі, не говори. Краєвид я бачу сама, а думки — не твоя парафія.

ДРУГИЙ: Тепер і чоловік сидить з нею.

ПЕРША ЖІНКА: *(жуючи шоколяду)* Восьмий.

ДРУГА ЖІНКА: *(жуючи шоколяду)* Гарний мужчина, кіноактор. Моя донька бачила його в ролі конокрада в одному фільмі Ганггофера.

ПЕРША ЖІНКА: А я в ролі священика в фільмі Грема Гріна.

ЧОЛОВІК VII цілує Клери. Акорд гітари.

ДРУГИЙ: Все можна мати за гроші *(Сплювує)*.

ПЕРШИЙ: Не в нас.

Він стукає кулаком по столу.

ІЛЬ: Двадцять три вісімдесят.

ДРУГИЙ: Запиши.

ІЛЬ: Цього тижня я зроблю виняток, але щоб ти мені заплатив на перше, коли дістанеш допомогу для безробітних.

ДРУГИЙ іде до дверей.

ІЛЬ: Гельмесбергерє!

Той стає. ІЛЬ підходить до нього

ІЛЬ: В тебе нові черевики. Жовті, нові черевики.

ДРУГИЙ: Ну і що?

ІЛЬ дивиться ПЕРШОМУ на ноги.

ІЛЬ: Ви також, Гофбауре. Ви також маєте нові черевики.

Він переводить погляд на ЖІНОК і переляканий підходить до них.

ІЛЬ: Ви також. Нові, жовті черевики. Нові, жовті черевики.

ПЕРШИЙ: Не знаю, що ви бачите в цьому особливого.

ДРУГИЙ: Не можна ж вічно ходити в старих черевиках.

ІЛЬ: Нові черевики. Як ви спромоглися на нові черевики?

ЖІНКИ: Ми сказали записати їх набір, пане Ілю, сказали записати набір.

ІЛЬ: Ага, сказали записати їх набір. І мені сказали записати набір. Кращий тютюн, ліпше молоко, коньяк. Як це ви раптом здобули кредит по крамницях?

ДРУГИЙ: Адже ми в тебе також маємо кредит.

ІЛЬ: А чим думаєте заплатити?

Мовчання. Він починає закидати покупців крамом. Усі втікають.

ІЛЬ: А чим ви думаєте заплатити? Чим? Чим?

Біжить у глибину.

ЧОЛОВІК VIII: Галас у містечку.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Дрібномішанське життя.

ЧОЛОВІК VIII: Здається, у тій крамниці внизу щось сталося.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Певно сваряться за ціни на рибу.

Гучний акорд гітари. ЧОЛОВІК VIII підскакує

ЧОЛОВІК VIII: На Бога, Гопсі! Ти чула?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Чорний леопард. Розлютився.

ЧОЛОВІК VIII: *(здивовано)* Чорний леопард?

14 КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Від мароканського паші. Подарунок. Бігає в салоні поруч. Великий, злий кіт з блискучими очима. Я його дуже люблю.

До столу ліворуч сідає ПОЛІЦАЙ. П'є пиво. Говорить повільно й розважно. Ззаду надходить ІЛЬ.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Ти можеш накрити до столу, Бобі.

ПОЛІЦАЙ: Чого вам треба, Ілю? Сідайте.

ІЛЬ стоїть.

ПОЛІЦАЙ: Ви тремтите.

ІЛЬ: Я вимагаю заарештувати Клер Цаханасян.

ПОЛІЦАЙ натоптує свою люльку і повільно її запалює.

ПОЛІЦАЙ: Дивно, Дуже дивно.

МАЖОРДОМ слугує біля столу, приносить пошту.

ІЛЬ: Я вимагаю цього як майбутній бургомістер.

ПОЛІЦАЙ: *(пускаючи хмари диму)* Вибори ще не відбулися.

ІЛЬ: негайно заарештуйте ту даму.

ПОЛІЦАЙ: Себто, ви хочете закласти позов на ту даму. Чи її потім заарештують, вирішує поліція. Чи та дама зробила якийсь злочин?

ІЛЬ: Вона вимагає від мешканців нашого міста, щоб вони мене вбили.

ПОЛІЦАЙ: І тому я маю її так просто заарештувати?
Він наливає собі пива.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Пошта. Пише Аїк і Неру. Вітають мене.

ІЛЬ: Це ваш обов'язок.

ПОЛІЦАЙ: Дивно. Надзвичайно дивно.

П'є пиво.

ІЛЬ: Нема нічогісенько дивного.

ПОЛІЦАЙ: Дорогий Ілю, це не така проста річ. Обміркуймо цю справу тверезо. Та дама зробила містові Гюлен пропозицію: за мільярд — вас... Ви знаєте, що я маю на гадці. Все — правда, я був присутній.

Але це ще не причина, щоб поліція вживала якихось заходів проти пані Клер Цаханасян. Кінець-кінцем ми зв'язані законами.

ІЛЬ: Ідеться про намову на вбивство.

ПОЛІЦАЙ: Слухайте, Ілю. Про намову на вбивство йшлося б тільки тоді, коли б пропозиція вбити вас була зроблена поважно. Це ж ясно.

ІЛЬ: Я теж так думаю.

ПОЛІЦАЙ: Отож. А її не можна вважати за поважну, бо платня, один мільярд — перебільшена, це ж самі мусяте визнати. За таке дають тисячу або, може, дві, більше напевне ні, а то знов таки підтверджує, що пропозиція не була поважна, а навіть якби й була, то поліція не може взяти поважно слова тієї дами, бо тоді вийшло б, що вона здуріла, зрозуміло?

ІЛЬ: Пропозиція загрожує мені, пане вахтмістре, чи та дама здуріла, чи ні. Цілком логічно.

ПОЛІЦАЙ: Не логічно. Вам може загрозувати не пропозиція, а тільки виконання пропозиції. Назвіть мені дійсну спробу, виконати ту пропозицію, чи хоча б навіть людину, що цілиться на вас із рушниці, і я примчу, мов вітер. Але якраз тієї пропозиції ніхто не береться виконати, навпаки. Заява у "Золотому Апостолі" була надзвичайно зворушлива. Мушу вас, хоч і запізно, поздоровити.

П'є пиво.

ІЛЬ: Я не такий певний, як ви, пане вахтмістре.

ПОЛІЦАЙ: Не такий певний?

ІЛЬ: Мої клієнти купують краще молоко, кращий хліб, кращі цигарки.

ПОЛІЦАЙ: Ну, то тіштеся! Ваше підприємство йде вгору.

П'є пиво.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Купи акції Дюпона, Бобі.

ІЛЬ: Гельмсбергер купив у мене коньяк. А він уже роками нічого не заробляє і живе на громадських харчах.

ПОЛІЦАЙ: Я також спробую сьогодні ввечері коньяку. Мене запросили до Гельмсбергерів.

П'є пиво.

ІЛЬ: Всі носять жовті черевики. Нові жовті черевики.

ПОЛІЦАЙ: Що ви маєте проти нових черевиків? Зрештою, в мене також нові черевики.

Показує ноги.

ІЛЬ: І в вас.

ПОЛІЦАЙ: Гляньте.

ІЛЬ: Також жовті. І ви п'єте пільзенське пиво.

ПОЛІЦАЙ: Воно смачне.

ІЛЬ: Раніше ви пили тутешнє.

ПОЛІЦАЙ: Воно було гидке.

Грає радіо.

ІЛЬ: Чуєте?

ПОЛІЦАЙ: Що таке?

ІЛЬ: Музика.

ПОЛІЦАЙ: "Весела вдова".

ІЛЬ: Радіо.

ПОЛІЦАЙ: Це в Гаггольцера, поруч. Він повинен був зачинити вікно.

Записує в нотатник.

ІЛЬ: А де в Гаггольцера взялося радіо?

ПОЛІЦАЙ: То його справа.

ІЛЬ: А чим ви, пане вахтмістре, заплатите за пільзенське пиво й за нові черевики?

ПОЛІЦАЙ: Це моя справа.

Дзвонить телефон на столі. ПОЛІЦАЙ знімає трубку.

ПОЛІЦАЙ: Гюленський поліцейний пост.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Зателефонуй росіянам, Бобі, що я погоджуся на їхню пропозицію.

ПОЛІЦАЙ: Буде зроблено.

Кладе трубку.

ІЛЬ: Чим мої клієнти платитимуть?

ПОЛІЦАЙ: Це поліцію не обходить.

Він встає і знімає рушницю зі спинки крісла.

ІЛЬ: Але мене обходить. Бо вони платитимуть мною.

ПОЛІЦАЙ: Вам ніхто не загрожує.

Він починає ладувати рушницю.

ІЛЬ: Місто заборговується. Разом з боргами росте добробут. А з ростом добробуту росте потреба мене вбити. Ото ж, тій дамі вистачає просто сидіти на балконах, попивати каву, курити сигари й вичікувати.

Тільки вичікувати.

ПОЛІЦАЙ: Ви фантазуєте.

ІЛЬ: Ви всі вичікуєте.

Він стукає по столу.

ПОЛІЦАЙ: Ви перепилися.

Заходиться коло рушниць.

ПОЛІЦАЙ: Ну от, тепер вона наладована. Можете заспокоїтись. Поліція на те, щоб підтримувати пошану до законів, забезпечувати лад, охороняти горожан. Вона свідомо свого обов'язку. Якби десь з якогось боку з'явився хоч найменший натяк на небезпеку, вона негайно вжила б заходів, пане Ілю, можете на неї покластися.

ІЛЬ: *(тихо)* Чому в вас золотий зуб у роті, вахтмістре?

ПОЛІЦАЙ: Га?

ІЛЬ: Новий, блискучий золотий зуб.

ПОЛІЦАЙ: Чи ви здуріли?

Іль бачить, що дулю рушниць звернене на нього і поволі підносить руки.

ПОЛІЦАЙ: Я не маю часу сперечатись про ваші химери, чоловіче. Мушу йти. У диваківаті мільярдерки втік кімнатний песик. Чорний леопард. Мушу полювати на нього.

Виходить задніми дверима.

ІЛЬ: Ви на мене полюєте, на мене.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: *(читає листа)* Приїде творець моди. Мій п'ятий, мій найкращий чоловік. Це він робив моделі всіх моїх шлюбних сукенок. Робі, менуєт.

Звучить менуєт на гітарі.

ЧОЛОВІК VIII: Але ж бо твій п'ятий був хірург.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: То мій шостий.

Розпечатує дальшого листа.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Від власника Western - Railway.

ЧОЛОВІК VIII: *(здивовано)* Про цього я нічого не знаю.

18 КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Мій четвертий. Зубожілий. Його акції перейшли на мене. Я його спокусила в Бакінгемському палаці.

ЧОЛОВІК VIII: То ж був лорд Ісмаель.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Справді. Ти маєш рацію, Гобі. Я його зовсім забула, і його замок у Йоркширі. Ну, то це пише мій другий. Я познайомилася з ним у Каїрі. Ми цілувалися під сфінксом. То був багатий на враження вечір.

Переміна з правого боку. Напис "Ратуша" спускається вниз. Приходить ТРЕТІЙ, забирає касу з прилавка, посуває його так, що він може правити за б'юрко. З'являється БУРГОМІСТЕР. Кладе револьвер на стіл, сідає. Зліва надходить ІЛЬ. На стіні висить плян будови.

ІЛЬ: Мені треба з вами поговорити, бургомістре.

БУРГОМІСТЕР: Сідайте.

ІЛЬ: Як чоловік з чоловіком. Як ваш наступник.

БУРГОМІСТЕР: Будь ласка.

ІЛЬ стоїть і дивиться на револьвера.

БУРГОМІСТЕР: Утік леопард пані Цаханасян. Лазить по собору. Доводиться носити зброю.

ІЛЬ: Певне.

БУРГОМІСТЕР: Я покликав людей, які мають рушніці. Дітей затримують у школі.

ІЛЬ: (з підозрою) Надто великі заходи.

БУРГОМІСТЕР: Полювання на дикого звіра.

Входить МАЖОРДОМ.

МАЖОРДОМ: Президент міжнародного банку, шановна пані. Якраз прилетів із Нью-Йорку.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Я не маю часу. Хай летить назад.

БУРГОМІСТЕР: Що вас турбує? Скажіть ширю.

ІЛЬ: (підозріло) Ви курите добрі цигарки.

БУРГОМІСТЕР: "Білястий Пегас".

ІЛЬ: Досить дорогі.

БУРГОМІСТЕР: Зате пристойні.

ІЛЬ: Раніше ви, пане бургомістре, курили щось інше.

БУРГОМІСТЕР: "Коник", гатунок п'ятий.

ІЛЬ: Дешевші.

БУРГОМІСТЕР: Надто мічні.

ІЛЬ: Нова краватка?

БУРГОМІСТЕР: Шовк.

ІЛЬ: І черевики також, мабуть, купили?

БУРГОМІСТЕР: Я замовив із Кальберштадта. Смішно звідки ви знаєте?

ІЛЬ: Тому я й прийшов.

БУРГОМІСТЕР: Що з вами? Ви такі бліді. Захворіли?

ІЛЬ: Я боюся.

БУРГОМІСТЕР: Боїтеся?

ІЛЬ: Добробут зростає.

БУРГОМІСТЕР: Це новина для мене. Добре було б.

ІЛЬ: Я вимагаю від властей захисту.

БУРГОМІСТЕР: Он як. Чому?

ІЛЬ: Це ви знаєте, пане бургомістре.

БУРГОМІСТЕР: Недовіряєте?

ІЛЬ: За мою голову обіцяно мільярд.

БУРГОМІСТЕР: Зверніться до поліції.

ІЛЬ: Я був у поліції.

БУРГОМІСТЕР: То мали б заспокоїтися.

ІЛЬ: В роті у вахтмістра блищить новий золотий зуб.

БУРГОМІСТЕР: Не забувайте, що ви в Гюлені. В місті з гуманістичними традиціями. Тут ночував Гете. Брамс скомпонував тут квартет. Це до чогось зобов'язує.

*Зліва надходить ЧОЛОВІК з друкарською машинкою.
(ТРЕТІЙ).*

ЧОЛОВІК: Нова машинка, пане бургомістре. Ремінгтон.

БУРГОМІСТЕР: Несіть до канцелярії.

ЧОЛОВІК відходить праворуч.

БУРГОМІСТЕР: Ми не заслуговуємо на вашу невдячність.

Якщо ви не можете довіряти нашій громаді, то мені вас тільки шкода. Я не сподівався від вас такого нігілізму.

Кінець—кінцем ми живемо в правовій державі.

ІЛЬ: Тоді заарештуйте ту даму.

БУРГОМІСТЕР: Дивно. Дуже дивно.

ІЛЬ: Це саме казав і вахтмістер.

БУРГОМІСТЕР: Поведінка тієї дами їй — Богу не така

вже й незрозуміла. Врешті ви намовили двох лобурів до кривоприсяги і штовхнули дівчину в безвихідь.

ІЛЬ: Та безвихідь, все ж таки, обернулася кількома мільярдами, пане бургомістре.

Мовчанка.

БУРГОМІСТЕР: Поговорім відверто.

ІЛЬ: Якраз цього я й хочу.

БУРГОМІСТЕР: Як чоловік із чоловіком, ви ж так бажали. У вас немає морального права вимагати арешту тієї дами, і на бургомістра ви також ніяк не надаєтеся. Мені прикро, що я мушу вам це сказати.

ІЛЬ: Офіційно?

БУРГОМІСТЕР: З доручення наших партій.

ІЛЬ: Розумію.

Він поволі підходить до вікна, повертається до БУРГОМІСТРА спиною, дивиться на двір.

БУРГОМІСТЕР: Коли ми засуджуємо пропозицію дами, то це ще не означає, що ми схвалюємо злочини, які довели до тієї пропозиції. До посади бургомістра ставляється деякі вимоги морального роду, яким ви вже не відповідаєте, ви ж це мусите самі визнати. А що ми до вас ставимось, як і досі, з тією самою пошаною і приязню, річ цілком певна.

Ліворуч РОБІ і ТОБІ знову проносять вінки і квіти через сцену і зникають у "Золотому Апостолі".

БУРГОМІСТЕР: Краще про все це мовчати. Я прохав також "Народного Вісника" не розголошувати цієї справи.

ІЛЬ обертається.

ІЛЬ: Вони вже оздоблюють мою домовину, бургомістре! Мені здається, що мовчати тут небезпечно.

БУРГОМІСТЕР: Але ж чому, дорогий Ілю? Ви повинні бути вдячні, що ми огортаємо цю прикру справу покровою забуття.

ІЛЬ: Поки я говорю, то ще маю якусь можливість урятуватися.

БУРГОМІСТЕР: Ну, це вже занадто! Хто ж вам загрожує?

БУРГОМІСТЕР підводиться.

БУРГОМІСТЕР: Кого ви підозріваєте? Назвіть ім'я.
і я розслідую справу. Якнайсуворіше.

ІЛЬ: Кожного з вас.

БУРГОМІСТЕР: Проти цього наклепу я урочисто протестую від імені міста.

ІЛЬ: Ніхто не хоче сам мене вбити, кожний сподівається, що хтось це зробить, і колись таки хтось це зробить.

БУРГОМІСТЕР: Ви бачите примари.

ІЛЬ: Я бачу на стіні плян. Нова ратуша?

Тицяє пальцем на план.

БУРГОМІСТЕР: О Господи, чейже дозволено ще плянувати.

ІЛЬ: Ви вже спекулюєте моєю смертю!

БУРГОМІСТЕР: Чоловіче добрий, якби я, будши політиком, не мав права вірити в краще майбутнє, не подумавши зразу про злочин, то я відступив би, можете бути певні.

ІЛЬ: Ви вже прирекли мене на смерть!

БУРГОМІСТЕР: Пане Ілю!

ІЛЬ: (*тихо*) Плян підтверджує це! Підтверджує!

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Приїжджає Онасіс. І герцог з герцогинею. Ага.

ЧОЛОВІК VIII: Алі?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Ціла ватага з Рів'єри.

ЧОЛОВІК VIII: І журналісти?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: З цілого світу. Де я одружуюся, там завжди преса. Їй потрібна я, а мені потрібна вона.

Розпечатує дальшого листа.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Від графа Голька.

ЧОЛОВІК VIII: Гопсі, невже тобі справді треба за нашим першим спільним сніданком читати листи своїх колишніх чоловіків?

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Я не хочу стратити їм переліку.

ЧОЛОВІК VIII: (*тужно*) У мене ж також є проблеми.

Встає і дивиться вниз на містечко.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Поламався твій "Порше"?

ЧОЛОВІК VIII: Таке мале містечко мене пригнічує. Ну, добре: шумить липа, співають пташки, плюскотить водограй,

але те саме вони робили й пів години тому. Нічого не стається ні з природою, ні з мешканцями, всюди глибокий, безжурний спокій, ситість, затишок. Ніякої величі, ніякого трагізму. Бракує морального покликання великої доби.

Зліва надходить Парох з рушницею через плече. Він розстеляє на столі, біля якого перше сидів поліцай, білий обрус з чорним хрестом, ставить рушницю під стіною готелю. Паламар помагає йому вдягнути реверенду. Темнота.

ПАРОХ: Заходьте до захристії, Ілю.

ІЛЬ надходить зліва.

ПАРОХ: Тут темно, зате прохолодно.

ІЛЬ: Я не хочу вам заважати, панотче.

ПАРОХ: Божий дім для кожного відчинений.

Він помічає Ілів погляд, спрямований на рушницю.

ПАРОХ: Хай вас не дивує зброя. Тут шастає чорний леопард пані Цаханасян. Щойно був тут на хорах, а тепер у Петровій столоді.

ІЛЬ: Я шукаю допомоги.

ПАРОХ: Від чого?

ІЛЬ: Я боюсь.

ПАРОХ: Боїтесь? Кого?

ІЛЬ: Людей.

ПАРОХ: Що люди вас уб'ють, Ілю?

ІЛЬ: Вони полюють на мене як на дикого звіра.

ПАРОХ: Треба боятися не людей, але Бога, не загибелі плоті, але загибелі душі. Запни мені ззаду реверенду, паламарю.

Всюди попід стінами на сцені видно гюленців: перше ПОЛІЦАЯ, потім БУРГОМІСТРА, чотирьох ЧОЛОВІКІВ, МАЛЯРА, ВЧИТЕЛЯ — всі скрадаються, вдивляються в темряву з націленими рушницями.

ІЛЬ: Ідеться про моє життя.

ПАРОХ: Про ваше вічне життя.

ІЛЬ: Добробут росте.

ПАРОХ: Це все тільки ввижається вашому сумлінню.

ІЛЬ: Люди веселі. Дівчата завітчуються. Хлопці вбираються в барвисті сорочки. Місто готується до свята мого вбивства, і я гину з жаху.

ПАРОХ: Все на добре, все те, що ви переживаєте, на добре.

ІЛЬ: Це пекло.

ПАРОХ: Пекло в вас самих. Ви старші за мене і думаєте, що знаєте людей, але людина знає тільки себе саму. Колись, багато років тому, ви зрадили одну дівчину задля грошей, і тепер думаєте, що люди вас також зрадять задля того самого. Свої вчинки накидаєте іншим. Це найприродніша річ. Причина нашого страху — в нашому серці, в нашому гріху: коли ви це зрозумієте, то переборете й те, що вас мучить, матимете чим подолати його.

ІЛЬ: Зіметгофери купили собі пральну машину.

ПАРОХ: Хай це вас не обходить.

ІЛЬ: Набір.

ПАРОХ: Хай вас обходить безсмертя вашої душі.

ІЛЬ: А Штокери купили телевізор.

Паламар обв'язує ПАРОХА коляреткою.

ПАРОХ: Дослідіть своє сумління. Ідіть дорогою покути, а ні, то світ щоразу наново розпалюватиме ваш жах. Це єдина дорога. Ми нічого іншого не можемо вдіяти.

Мовчання. ЧОЛОВІКИ з рушницями зникають. Тіні по краях сцени. Озивається пожежний дзвін.

ПАРОХ: Тепер я мушу виконувати свої обов'язки, Ілю, мушу христити. Паламарю, Біблію, святу літургію, книгу псалмів. Дитина заходиться плачем, треба їй забезпечити спасіння, дати те єдине світло, що опромінює наш світ.

Озивається другий дзвін.

ІЛЬ: Другий дзвін?

ПАРОХ: А що? Звук пречудовий. Повний і дужий. На краше, тільки на краше.

ІЛЬ: (вигукує) І ви також, панотче, й ви також!

ПАРОХ кидається до ІЛЯ і судомно чіпляється за нього.

ПАРОХ: Втікай! Ми всі слабі, християни і нехристи! Втікай! Дзвін гуде в Гюлені, дзвін зради. Втікай, не введи нас у спокусу своєю присутністю.

Лунають два постріли. ІЛЬ спускається додолю, ПАРОХ присідає коло нього.

24 ПАРОХ: Втікай! Втікай!

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Бобі, стріляють.

МАЖОРДОМ: Авжеж, шановна пані.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: А чому?

МАЖОРДОМ: Леопард утік.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: І його влучено?

МАЖОРДОМ: Він лежить мертвий перед Ілевою крамницею.

КЛЕР ЦАХАНАСЯН: Шкода тваринки. Жалібний марш, Робі.

Жалібний марш на гітарі. Балькон зникає. Гуде дзвін. Та сама сцена, що на початку першої дії. Тільки розклад на стіні новий не подертий. В іншому місці наліплено великий плякат з променистим жовтим сонцем "Подорожуйте на південь". Далі: "Відрідайте Страсті Христові в Обераммергав". У глибині сцени можна помітити кілька кранів між будинками, а також декілька нових дахів. З важким гуркотом пролітає швидкий потяг. Ззаду надходить ІЛЬ зі старою валізкою в руці й оглядається. Поволі, наче випадком, надходять з усіх боків гюленці. ІЛЬ нерішуче зупиняється.

БУРГОМІСТЕР: Здорові були, Ілю.

ВСІ: Здорові були! Здорові були!

ІЛЬ: (*нерішуче*) Доброго здоров'я.

ВЧИТЕЛЬ: Куди ви йдете з валізкою?

ВСІ: Куди ви йдете?

ІЛЬ: До станції.

БУРГОМІСТЕР: Ми вас проведемо.

ВСІ: Ми вас проведемо! Ми вас проведемо!

Напливає щораз більше гюленців.

ІЛЬ: Не треба, справді. Не варто.

БУРГОМІСТЕР: Ви від'їжджаєте, Ілю?

ІЛЬ: Від'їжджаю.

ПОЛІЦАЙ: Куди?

ІЛЬ: Не знаю. До Кальберштадту, а потім далі.

УЧИТЕЛЬ: Он як. Потім далі.

ІЛЬ: Найрадше до Австралії. Вже десь роздобуду грошей.

Він далі йде в напрямку станції.

ВСІ: До Австралії! До Австралії!

БУРГОМІСТЕР: А чого?

ІЛЬ: (збентежений) Врешті не можна цілий вік жити на тому самому місці, рік-у-рік...

Він пускається бігти й досягає станції. Решта всі рушають за ним і оточують його.

БУРГОМІСТЕР: То ж смішно виїздити до Австралії.

ЛІКАР: І для вас — найризиковніше.

ВЧИТЕЛЬ: Один із тих євнухів також виїхав був до Австралії.

ПОЛІЦАЙ: Тут вам найбезпечніше.

ІЛЬ оглядається, наче зацькований звір.

ІЛЬ: Я написав до урядового представника в Кафігені.

ПОЛІЦАЙ: І що?

ІЛЬ: Не отримав відповіді.

ВЧИТЕЛЬ: Ваша недовірливість незрозуміла.

БУРГОМІСТЕР: Ніхто не думає вас убити.

ВСІ: Ніхто, ніхто.

ІЛЬ: Пошта не відіслала листа.

МАЛЯР: Не може цього бути.

БУРГОМІСТЕР: Начальник пошти — член міської ради.

УЧИТЕЛЬ: Людина чести.

ВСІ: Людина чести! Людина чести!

ІЛЬ: Ось. Плякат "Подорожуйте на південь"!

ЛІКАР: То що?

ІЛЬ: "Відвідайте Страсті Христові в Обераммергав".

УЧИТЕЛЬ: То що?

ІЛЬ: Будують!

БУРГОМІСТЕР: То що?

ІЛЬ: Всі ви маєте нові штани.

ПЕРШИЙ: То що?

ІЛЬ: Ви шораз то багатші, шораз заможніші.

ВСІ: То що?

Гуде дзвін.

УЧИТЕЛЬ: Ви чейже бачите, як вас усі люблять.

БУРГОМІСТЕР: Ціле містечко вас проводить.

ВСІ: Ціле містечко! Ціле містечко!

ІЛЬ: Я вас сюди не просив.

ДРУГИЙ: Ми маємо право прощатися з тобою.

БУРГОМІСТЕР: Як з давнім приятелем.

ВСІ: Як з давнім приятелем, як з давнім приятелем.

Гуркіт потяга. НАЧАЛЬНИК СТАНЦІЇ бере жезл. Ліворуч з'являється КОНДУКТОР, наче якраз зіс-кочив з вагона.

КОНДУКТОР: *(протяжно гукає)* Гюлен!

БУРГОМІСТЕР: Це ваш потяг.

ВСІ: Ваш потяг! Ваш потяг!

БУРГОМІСТЕР: Ну, Ілю, бажаю вам щасливої дороги!

ВСІ: Щасливої дороги, щасливої дороги!

ЛІКАР: Довгого, веселого життя!

ВСІ: Довгого, веселого життя!

Гюленці обступають ІЛЮ.

БУРГОМІСТЕР: Пора. Сідайте з Богом у пасажирський потяг до Кальберштадту.

ПОЛІЦАЙ: І хай вам щастить в Австралії!

ВСІ: Хай вам щастить! Хай вам щастить!

ІЛЬ стоїть непорушно, дивиться на своїх співгромадян.

ІЛЬ: *(тихо)* Чому ви всі тут?

ПОЛІЦАЙ: Чого ви ще бажаєте?

НАЧАЛЬНИК СТАНЦІЇ: Сідайте!

ІЛЬ: Чому ви збилися довкола мене?

БУРГОМІСТЕР: Ми зовсім не збилися довкола вас.

ІЛЬ: Розступіться.

УЧИТЕЛЬ: Ми ж розступилися.

ВСІ: Ми ж розступилися, ми ж розступилися.

ІЛЬ: Хтось один мене затримає.

ПОЛІЦАЙ: Нісенітниці. Досить вам сісти в потяг, і ви побачите, що все це нісенітниці.

ІЛЬ: Ідіть собі геть.

Ніхто не рухається. Дехто стоїть з руками в кишенях.

БУРГОМІСТЕР: Не знаю, чого ви хочете. Це вам треба йти. Сідайте у вагон.

ІЛЬ: Ідіть геть!

УЧИТЕЛЬ: Ваш страх просто смішний.

ІЛЬ падає навколішки.

ІЛЬ: Чому ви не відступитеся мене?

ПОЛІЦАЙ: Здурів чоловік та й годі.

ІЛЬ: Ви хочете мене затримати.

БУРГОМІСТЕР: Та сідайте ж!

ВСІ: Та сідайте ж! Сідайте ж!

Мовчанка.

ІЛЬ: *(тихо)* Хтось один мене затримає, коли я сідатиму.

ВСІ: *(запевняючи)* Ніхто не затримає! Ніхто!

ІЛЬ: Я знаю.

ПОЛІЦАЙ: Давно пора!

УЧИТЕЛЬ: Сідайте ж нарешті у вагон, чоловіче добрий!

ІЛЬ: Я знаю! Хтось мене затримає! Хтось мене затримає.

НАЧАЛЬНИК СТАНЦІЇ: Потяг рушає!

Він піднімає жезл, КОНДУКТОР робить такий жест, ніби вскакує до вагона, а прибитий ІЛЬ прикриває лице руками.

ПОЛІЦАЙ: Бачите! Потяг поїхав без вас!

Усі залишають схопленого розпачем ІЛЯ, поволі відходять, зникають.

ІЛЬ: Я пропав!

Закінчення буде.

БАТЬКО, ОЗЕРО

Роман Бабовал

Ми зустрічалися регулярно: раз у тиждень. Я розказував їй про витівки батька, вона сміялася. Пригадую, сміх був дзвінкий, зовсім персональний. Подеколи ми мовчали, довго, наче б дошукуючи слівце, свіжіше. Веселіше. Під зиму ми закупили спільними зусиллями малий човен; здається, синьої барви, а може й зеленої? та воно не важливе. Поїхали над озеро і втопилися. Сьогодні, як пишу, вже, мабуть, про мене забули найкращі друзі. А, може, не забули. Я думав, ми обоє втопилися (як водиться в повістях про епічні кохання), аж в газеті: панночку, попри поважні фізичні ушкодження, вдалося врятувати. Я ж не знаю зараз, чи радіти мені, чи... Не забув про мене, не забув хіба один батько: до такого очі в нього надто лагідні, погляд надто благородний. Як тільки засрібніли скроні, батько став пильно підсумовувати життя. Час, казав, помиритися з сумлінням; — наближалась п'ятдесятка. Мати сміялася: дурний, старий! а в тиждень після того несподівано упокоїлася. Хоч як любив її, я не пролив найменшої сльозинки. Батько теж, мабуть, не заригає по мені. Може, крадькома колись, на самоті. А, може, й ні. Я, казав батько, по характеру вельми холоднокровний. Озеро — я знав дуже добре, знав зокрема його травистий берег, знав кожен камінець. В коротких штанях, з вічно побитими колінами, ловив в ньому дрібну рибину, полоскав ноги. На зогнілій таблиці чорніла пересторога: "купатися дуже небезпечно"; проти неї з батьком кидав плоскі камінці. Батько любив озеро. Про нього розказував мені всяку всячину; говорив про холодні течії, наче про змії казкові; про крутіжі, наче про совині очі серед ночі. Я не намагався зрозуміти; хапаючись за поли маминою халата, зводив круглі очі. Вона сміялася, казала: старий, не мороч дитині голови. Я задумав з дівчиною купити човен минулого літа. Ні, таки вже була повна осінь. Так! пригадую: була осінь! Ми пішли крізь ліс, крізь папороть, до озера; довго постояли, мовчки втупивши очі в холодні сіруваті води. Я поцілував її в уста, ми рішили за тиждень купити. Батько усміхнувся, як довідався, похитав головою, сягнув рукою до портфеля. Срібні волосинки сміялися на його голові. Озеро теж

сміялося під нами. Ми відпливали на широкі води. В моїх руках білили свіжо пофарбовані весла, що, опускаючись у воду, розбивали на незліченні скалки погідне плесо і відбите в ньому небо. Вона сиділа напроти мене, прижмуривши очі, прислухаючись до плескоту. Навколо тремтіла тишина, густа, бездонна. Коли ми верталися з довгої прогульки, батько брав мене на рамена. Спершу я побоювався, згодом звик; полюбив прогулянки, особливо найдовші. Чарувала мене видовжена тінь; я кричав: тату, які ми високі! Він сміявся, злегка підстрибував, я хапався цупко за його вуха, що червоніли. В той час мати хворіла: ми тихенько відкривали двері, прошипували молитви, лягали спати. Я швидко засинав. Далеко десь за лісом наче б шепотіло озеро коліскові. Під нами шуміло озеро; ми вигадували мовчки чудернацькі казки, відгадуючи кожен його шум. Човен нечутно коливався, вона усміхалася, задумана. Очі в неї були, пригадую, незвичайно великі: і вечір наче б не родився за обрієм, а просто в її очах. Вона казала: я тебе люблю. Я не відповідав, опускав весла. Восени за хатою багровів — щороку в нових мотивах — великий парк. Подеколи покрапував дощ і переполохані птахи ховалися в кучугурах зів'ялого листя. В той час батько кликав мене: ходи, сину, підем шукати птахів! — брав мене на мужні плечі (перехожі усміхалися, казали до мене: який ти великий виріс) і ми йшли в іржавий парк. Коли ледь багровіло над обрієм сонце, батько лоскотав мене, купав в сухому листі. Я сміявся. На лавах старики, посмоктуючи старі жовті люльки, зводили посивілі очі, добряче хехекали. Я полюбив осінню пору, кожну барву, кожен запах. Полюбив до найменшого листка. В голові запаморочилось. Не знаю, чи захитався човен, чи ні. Тіло раптом пірнуло в холодну воду, мов у живе срібло. Не знаю, крикнув хтось, чи ні. Далеко десь за привидом поржавілих дерев я побачив неосяжний усміх батькових срібних волосинок. На мить одну батько наче б заговорив до мене (ходи, сину, підем шукати птахів!); звільна я став легкий, такий байдужий до всього. За озеро зайшов останній клаптик догораючого сонця. Під п'ятдесятку батько, сміючись, став підсумовувати своє життя, мати сміялася. Я думав, батько переочив багато речей, коли звірявся, що він щасливий. Батько, мабуть, не заривав по мені, батько ніколи не плакав. А, може, крадькома колись, далеко від друзів, в темноті кімнати. Моя дівчина виїхала лікуватися за море, в далеку країну і, мабуть, вже про мене не згадує, забула. Батько один, я певен, не забуде мене ніколи. Ніколи.

Вчора батько помер в самотній хатині, що її на старість закупив. В хатині над озером.

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ — ІМПРЕСІОНІСТ: ОБРАЗ ЛЮДИНИ В ТВОРЧОСТІ ПИСЬМЕННИКА (I)

Олександра Черненко

I. ВСТУП

Кожний нарис, етюд, оповідання чи повість Михайла Коцюбинського присвячений характерові людини, розкриттю внутрішніх конфліктів її психіки та відношенню людини до зовнішнього світу. Творча настанова Коцюбинського неначе підтверджує слова Франсуа Моріяка: "Роман є безвартісним, якщо він не займається дослідженням людини, і не має рації існування, якщо він не додає нічого нового до нашого знання людського серця".¹ І дійсно, творчість Михайла Коцюбинського додає дуже багато до загального пізнання людини. Це глибоке пізнання людини письменник досягає імпресіоністичною методою, що базується на своєрідному світогляді.

Імпресіонізм як мистецький стиль, що почався у французькому малярстві в другій половині 19 століття, виріс на світоглядовій концепції, яка скоро поширилася теж на літературну творчість. Німецькі теоретики літератури давно вже визнали імпресіонізм як своєрідний письменницький стиль, але він далі спричиняє в літературній критиці багато контроверсійних тлумачень. Прикладом цього може послужити стаття Кальвіна С. Бравна, в якій він пропонує навіть "викинути імпресіонізм і імпресіоністів з музичного та літературного словництва", бо, мовляв, "ми нічого не тратимо крім плутанини".²

1. Цитовано в некролозі Ф. Моріяка, "France's Literary Giant, Francois Mauriac, Dies", The Edmonton Journal (September 1, 1970), p.21.

2. C. S. Brown, "Symposium on Literary Impressionism", Yearbook of Comparative and General Literature, 17 (1968), p. 59.

Всі цитати з чужих мов перекладені автором есею.

Правопис мови авторів у всіх цитатах подається за оригіналами.

Метою нашого дослідження не є заходити в дискусію щодо доцільності термінів "імпресіонізм" і "імпресіоністи", але довести, що зображення людини в творах Коцюбинського було виявом імпресіоністичного стилю.

Про Коцюбинського написано багато критичних розвідок. Українська критика до 30-тих років, себто від передреволюційного періоду аж до кінця НЕП'у, хоч інколи підкреслювала імпресіоністичні риси в творчості письменника, ніколи конкретно не з'ясувала суті цього стилю в творчому доріжку Коцюбинського. Крім декількох влучних коротких аналіз, автори назагал обмежувалися до зовнішніх, технічних прикмет імпресіонізму і шукали головно за чужими тематичними впливами на художню манеру та ідеологічне спрямування письменника. Інші знову трактували творчість Коцюбинського з громадських, соціальних чи навіть партійних позицій, часто по-різному інтерпретуючи матеріали з його біографії. В дійсності йшла полемічна боротьба за використання творів письменника для власних ідеологічних концепцій та політичних програм.

Фелікс Якубовський, підсумовуючи суперечності в критичних працях про громадський та політичний світогляд Коцюбинського, домагався "твердо поставити собі завдання говорити про письменника Коцюбинського".³ Ще 1926 року він відмітив імпресіонізм в його творчості, підкреслюючи, що ця тема "zasлугує на окрему розвідку".⁴ Однак така праця про імпресіонізм Коцюбинського ніколи не появилася.

Радянська критика, яка раніше гостро заперечувала наявність імпресіоністичного стилю в творчості письменника, почасти починає визнавати імпресіоністичний характер його письменницької техніки, проте далі заперечує, що твори Коцюбинського водночас пронизані імпресіоністичним світоглядом. На цю тему висловлювалися представники сучасної радянської критики П. Й. Колесник, Н. Л. Калениченко та М. О. Костенко. У книжці "Художня майстерність Михайла Коцюбинського" Костенко пише, що Колесникове заперечення імпресіоністичної техніки в творчості Коцюбинського "звучить

3. Ф. Якубовський. "До питання про психоідеологію творчості Мих. Коцюбинського", *Коцюбинський*, збірка статтів за ред. Ол. Дорошкевича, т. 1 (Харків-Київ: Державне видавництво "Література і Мистецтво". 1931), стор. 9.

4. Ф. Якубовський, " 'Fata Morgana' Коцюбинського та наше 'сьогодні' *Червоний Шлях*, 11-12 (1926), стор. 170.

32 явним анахронізмом”.⁵ Він, однак, заявляє, що ”метод Коцюбинського розвивався від критичного реалізму в напрямку до соціалістичного реалізму”.⁶ При цьому він підкреслює велику заслугу письменника, який з позицій реалістичної методи зумів застосувати ”деякі художні засоби імпресіонізму”⁷ в реалістичному зображенні дійсності. Костенко вважає незаперечним фактом те, що ”зрілий Коцюбинський сміливо використовував імпресіоністичну техніку”, хоч ”загальної філософії імпресіонізму Коцюбинський не поділяв, його художня концепція дійсності — реалістична”.⁸ Суперечність у твердженнях Костенка очевидна.

У межах цього дослідження неможливо провести суцільну інтерпретацію всіх творів Коцюбинського, ані також стилістичну аналізу його мови. Нашим завданням є тільки показати, що образ людини в творчості Коцюбинського побудований на взаємозв’язку між засобами імпресіоністичної манери та імпресіоністично-філософською настановою письменника. Ми сподіваємося, що дослідження творів Коцюбинського з такої точки зору дасть ключ для кращого їх зрозуміння.

Однак поняття літературного стилю по-різному пояснюється літературознавцями. Наша інтерпретація стилю базуватиметься на працях Дмитра Чижевського. Тому в першому розділі цієї праці відповідне питання буде навітлене докладніше.

5. Ф. Якубовський. ” ‘Fata Morgana’ Коцюбинського та наше ‘сьогодні’ ”, *Червоний Шлях*, 11-12 (1926), стор. 170.

6. М. О. Костенко, *Художня майстерність Михайла Коцюбинського* (Київ: Радянська школа, 1929), стор. 240.

7. Там же, стор. 204.

8. Там же, стор. 241.

Багато літературознавців по-різному інтерпретують явище стилю. Відмінна кваліфікація стилю залежить від методи, якою користувався дослідник і від перспективи, з якої він оцінює твір. Дослідження матеріялу творчости можна провести з перспективи характеристикних рис, що спільні в творах одного письменника або в групі письменників одного народу чи у письменників групи народів. З перспективи історії літературного процесу, термін "літературний стиль" окреслюємо теж як літературну школу або літературну течію. Різні кваліфікації стилю є сполучені передусім з різними підходами дослідників до матеріялу творчости. Ці підходи коливаються між дослідженням змісту й форми твору.

Формалісти твердять, що "зміст літературного твору взагалі не має ніякого значення або цілком залежний від форми".¹ Крайній формалістичний підхід відкидає в явищі стилю всі елементи змісту, визнаючи літературний стиль виключно за його мовними прикметами. Така надто формалістична метода базується на аналізі мови твору. На думку Шамрая, "незрозуміле й безшільне вираховування шелестівок і голосівок без орієнтації на твір... не може дати позитивних наслідків, за винятком хіба деяких спостережень над мовою, що нею написаний твір".² Шамрай вважає, що "художній твір є певна конструкція, створена за певними принципами. Аналіз мусить викрити, як саме створена ця система, як щось індивідуальне і своєрідне".³

Постає питання, що зумовлює цю своєрідну систему в творі письменника? На нашу думку, її зумовлює світовідчужання автора, себто його бачення та освоєння дійсности, яке належить до категорії ідейного змісту в творі. Тим то світогляд письменника в освоєнні дійсности впливає на реалізацію мистецького оформлення і є тим важливим фактором, що визначає своєрідність його стилю. Це потверджують слова Т. С. Еліота про те, що "кожний автор мусить спершу мати якусь вістку для читача, якусь власну думку, аж тоді вбирати її в мистецький твір".⁴ Це виразно

1. Д. Чижевський, *Історія української літератури* (Нью-Йорк: Вільна Академія Наук у США, 1956), стор. 13-14.

2. А. Шамрай, "Формальний метод у літературі", *Червоний Шлях*, 7-8 (1926), стор. 266.

3. Там же.

4. Цитовано в статті Б. Рубчака, "Зустріч з Т. Еліотом". *Українська Літературна Газета*, 7 (1956), стор. 5.

пояснює також твердження Лесина і Пулинця, що поняття змісту і форми в літературному творі може бути усвідомлене "тільки в світлі загальнофілософського розв'язання цього питання.... Кожний предмет, кожне явище в природі й суспільстві мають свій зміст і свою форму".⁵ Під змістом вони розуміють сутність всіх предметів і явищ, а під формою спосіб їх існування, вираз і прояв змісту.⁶ Іншими словами, виразом і проявом змісту або сутности твору є його співзвучна форма.

Чижевський стверджує потребу дослідження мовних факторів у творі. "оскільки вони є виразом чогось",⁷ як це слушно також підкреслює Шамрай. Проте, відкидаючи виключний підхід дослідження творчості з позицій змісту або форми, Чижевський сполучає ці дві категорії. Тому є підстава твердити, що весь "мистецький твір — це стиль".⁸ У понятті стилю, пише Юрій Лавріненко, "Чижевський знімає мертву антиномію змісту і форми. У стилі все є формою і все є змістом".⁹ "Тільки з'ясувавши формальний бік та зміст твору та розкривши його ідейний зміст, ми можемо перейти до того, щоб указати творові та авторові місце в історичному процесі розвитку літератури".¹⁰

Ми припускаємо, що сама тема твору має вже другорядне значення. Вистачить подати кілька прикладів. Тема Дон Жуана була опрацьована різними авторами в різних періодах часу. Однак під впливом світогляду авторів зміст цієї теми і стиль твору були завжди відмінні. В українській літературі частою темою було життя селян. Якже ж інакше воно виглядає в народницько-реалістичній школі та в імпресіоністичних творах Коцюбинського! "Українське село перестало бути таким, як закріпилося воно в уяві українського інтелігента по художніх зображеннях Шевченка та Нечуя-Левицького".¹¹ Отож слушно підкреслює Якубовський: "Ми чудово розуміємо, що справа не в тому, про що пише письменник, а

5. В. М. Лесин, О. С. Пулинець, *Словник літературних термінів* (Київ: Радянська школа, 1971), стор. 157.

6. Там же.

7. Шамрай, стор. 245.

8. Ю. Лавріненко, "Дмитро Чижевський — літературознавець", *Зруб і парости*, літературно-критичні статті, есеї, рефлексії (Мюнхен: Сучасність, 1971), стор. 242.

9. Там же.

10. Чижевський, *Історія української літератури*, стор. 19.

11. Цитовано в статті Ф. Якубовського, "Проблема села в творчості Мих. Коцюбинського", *Критика*, 3 (1928), стор. 46.

в тому, як він пише, яке ідеологічне спрямування його творів".¹²

Контроверсійність проблеми лежить у питанні: де критерій правди в баченні дійсності та людини? Госперс нагадує, що "одного принципу письменник ніколи не повинен ламати — це правда людського серця".¹³ І напевно кожний письменник глибоко вірить, що коли він пише, то він чесний з правдою свого серця та об'єктивно старається зображувати дійсність і людину. Однак з перспективи часу та дійсність і людина виглядають відмінними.

Сукупність характеристичних, спільних рис даної епохи визначає Гегель як *Z e i t g e i s t*. Цей "дух часу" має незаперечний вплив на таке, а не інше бачення дійсності, а в цьому на певно означене бачення людини. Тому письменники зображують їх в різних епохах по-різному. Іншими словами, сила "духа часу", пояснює Г. Грей, "тримає майже кожного в своєму полоні".¹⁴ Кожний новий мистецький стиль постає тоді, коли міняється в методі творчого освоєння дійсності художника водночас його власне бачення та відчуття дійсності, взагалі, вся його внутрішня настанова.¹⁵ Тоді артист чи письменник виходить поза межі давнього "духа часу" в нову епоху.

Пізнання справжньої дійсності, пізнання тайни буття, — суті життя і смерті та пізнання врешті самої людини в її земному та космічному значенні, — в мікроскопі її ества, її земному та космічному значенні, — в мікрокосмі її ества, буднів і щоденних проблем, як теж у макрокосмі вселюдської, всесвітньої проблематики, ось теми, що повсякчасно хвилювали й хвилюватимуть письменників. По суті "ніщо не дає нам так багато до розуміння людини, як велика література".¹⁶

Пошук за правдою в зображенні дійсності та людини є світоглядовою базою кожного стилю. Грей пише, що згідно з теорією Гегеля, правда знаходиться у всій історії людства, а не в її

12. Якубовський, "До питання про психоідеологію творчости Мих. Коцюбинського", стор. 18.

13. J. Hospers, *Meaning and Truth in the Art* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1946), p. 173.

14. Цитовано в: "Introduction - Hegel's Understanding of Absolute Spirit", G. W. F. Hegel, *On Art, Religion, Philosophy* (New York and Evanston: Harper & Row, 1970), p. 9.

15. N. Hartmann, *Das Problem des geistigen Seins* (Berlin und Leipzig: Walter de Gruyter & Co., 1933), S. 202.

16. Hospers, p. 173.

36 частинах, себто поодиноких епохах, які, будучи частинами, є обмеженими і тому однобічними та віддзеркалюють тільки частково правду цілоти.¹⁷ Збагнення характеру поодиноких епох найкраще можна досягнути шляхом пізнання їх дійсності.¹⁸ Еміль Утіц твердить, що

По суті ні одна епоха не може прагнути нічого іншого, крім дійсності. Але різні епохи переживають різні явища як дійсні. Навіть коли якась епоха розторошує дану дійсність, вона не робить для того, щоб таким способом відкрити іншу, глибшу і більш правдиву дійсність.¹⁹

Однак згідно з Гегелем, пише Грей, "правда — це рух, а не остаточний висновок, а дух — це не матерія, а активність".²⁰

Ця активність людської думки, що у вічному русі дошукується правди, еволюціонує з епохи в епоху на базі досягнень минулого, себто частинного сприймання і водночас частинного заперечення і знову доповнення, буде мистецькі стилі, які в той спосіб висвітлюють творчі шукання людства впродовж століть.

Ритм мистецьких стилів ілюструє Чижевський у формі "хвиль на морі", які підносяться, завершуються, досягаючи кульмінаційного рівня, і знову спадають. "Характер стилів змінюється, 'хвилюючись', коливаючись межи двома різними типами, що протистоять один одному".²¹ Схема Чижевського є загальна і він тільки коротко відмічає, що існував "в межах, чи поза межами 'реалізму' так званий 'імпресіонізм', в нашій літературі блискуче репрезентований Коцюбинським".²²

З приводу книги Чижевського "Історія української літератури", Юрій Шерех ставить низку складних питань, пов'язаних з проблемами стилів. Проте, він вважає її в українському літературознавстві "підсумком" і "викликом", а також "маяком на шляху" його розвитку.²³ Шерех водночас схвалює методу цієї праці, яка "учить, що література — це стиль, а історія

17. Цитовано в: "Introduction - Hegel's Understanding of Absolute Spirit", pp. 8-9.

18. E. Utitz, Die Ueberwindung des Expressionismus: Charakterologische Studien zur Kultur der Gegenwart (Stuttgart: Verlag von Ferdinand Enke, 1927), SS. 26-27.

19. Ibid., S. 26.

20. Цитовано в: "Introduction - Hegel's Understanding of Absolute Spirit", p. 9.

21. Д. Чижевський, *Культурно-історичні епохи* (Авгсбург: Т-во Прихильників УВАН, 1948), стор. 13.

22. Там же, стор. 15.

23. Ю. Шерех, "На риштованнях історії літератури", *Українська Літературна Газета*, 6 (1956), стор. 1.

літератури — історія зміни стилів”²⁴ Він також підкреслює, що групування літературних явищ у Чижевського ”за ознаками стилів принесло багато нового й цікавого. Стили визначаються широко, як стилістичні системи, як системи жанрів і як світоглядів настанови”²⁵

Чижевський розуміє кожен епоху ”цілістю, системою рухів та змін, які мають усі якийсь спільний напрям... своє обличчя, свій власний характер, свій ’стиль’ ”.²⁶ Він стверджує:

Епохи схарактеризовані за стилями, є не хронологічно обмеженими уривками часу, а ”надчасовими” цілостями. До центральних з’явищ цих цілостей тяжать часто окремі з’явища, що стоять далеко від них, входячи хронологічно в рамки іншої доби, іншого ”часу”.²⁷

В дослідженні характеристики стилю даної епохи Чижевський дораджує не шукати за пересічними, сірими, навіть нормальними явищами, а концентруватися на надпересічно-типових, на найяскравіших репрезентантах.²⁸

Михайло Коцюбинський був найяскравішим і найвизначнішим представником імпресіонізму в українській літературі. Заки почнемо інтерпретацію образу людини в його творчості на базі імпресіоністичного стилю, треба ще коротко схарактеризувати сучасну йому епоху, бо ”імпресіоністичний стиль був тоді репрезентативним мистецтвом Європи”.²⁹ Тим більше, що, на думку Чижевського,

Український культурний розвиток мусимо визнати складовим елементом загальноєвропейського, українську культуру — елементом європейської цілоти; коли український культурний розвиток проходив ті самі стадії, що й європейський взагалі, то не тому, що на Україну приходили ззовні ”впливи”, на Україні чинять ”чинники”, ”фактори” чужого походження, а тому, що Україна як частина європейської культурної цілоти переживає ті самі внутрішні процеси, що й цілість, до якої вона належить.³⁰

24. Там же.

25. Там же.

26. Чижевський, *Культурно-історичні епохи*, стор. 7.

27. Там же, стор. 14.

28. Там же.

29. W. Stammler, ”Deutsche Literatur vom Naturalismus bis zur Gegenwart ” (Breslau: Ferdinand Hirt, 1924), S. 35.

30. Чижевський, *Культурно-історичні епохи*, стор. 9.

На європейській сцені кінець 19 століття "для вдумливої людини був цікавим видовищем",¹ пише Ернст Геккель. Він, звичайно, мав на увазі повинь відкриттів, що приносили все нове пізнання тайн природи і потрясали до основ принципи наук.

Поруч з новими відкриттями та винаходами, друга половина цього століття була теж добою зудару філософських концепцій, світоглядних напрямків і мистецьких течій. Величезну роль відіграла у формуванні загального світогляду філософія позитивізму та емпіризму. Огюст Конт (1798-1857) проголошує позитивізм як кінцеву фазу та мету людства в еволюції пізнання. Його система "позитивної філософії" претендувала на те, щоб бути підсумком людського знання. Конт не заперечує існування метафізичних факторів, проте підкреслює безплідність досліду в цій ділянці. Висновок такий, що позитивізм у площині філософської науки про буття намагається зберегти нейтральність між спиритуалізмом і матеріалізмом. Однак своїм практичним спрямуванням позитивізм, безперечно, схиляється радше в бік матеріалізму, бо він акцентує той матеріальний світ у всіх його виявах і розгалуженнях (включно з психологічним і соціальним), що його вивчають т. зв. позитивні науки. Але в площині пізнання позитивізм слід розглядати як різновид ідеалізму, бо він релятивізує й суб'єктивізує це пізнання, відкидаючи його об'єктивний або, щонайменше, абсолютний характер. Це є, до речі, причиною, чому марксистська філософія вороже ставиться до позитивізму.

У протилежність раціоналізмові, який визнає розум джерелом і критерієм достовірного пізнання, емпіризм підкреслює, що джерелом пізнання може бути теж чуттєвий досвід і практика, а мислення тільки переробляє дані чуттєвого досвіду, досягаючи глибшого розуміння відображеної у відчуттях чи враженнях об'єктивної дійсності. У вивченні дійсності, ми не знаємо ані матеріального, ані трансцендентного світу, а тільки на підставі нашої зустрічі з ними, здобуємо досвід. Тому для "типового" емпірика душа може бути збагнена тільки як переживання "потому свідомості".

1. Е. Геккель, "Загальна картина культури 19 століття", з німецької мови переклав Л. Лукич, *Українська хата*, 2 (1909), стор. 68.

Слід ствердити, що позитивістичний емпіризм був основною базою світогляду імпресіонізму. Психологізм в літературній творчості імпресіоністів є якраз наслідком цієї "типово" емпіричної настанови. У Коцюбинського найкращим зразком психологізму, з нахилом до зображення психічних переживань як "потому свідомості", є ряд його етюдів: "Цвіт яблуні", "В дорозі", "Persona Grata", "Сон" та інші.

Найхарактеристичнішими імпресіоністами були сучасники Коцюбинського — Гі де Мопассан, Артур Шніцлер та Антон Чехов. Їх творчість виразно підкреслює той "типовий" емпіризм, що його К. Е. Джоуд визначає так: "Тільки спостереження може поінформувати нас про природу того, що існує".² Згідно з Джоудом, емпірики вважають будь-що за пізнавальне тільки тоді, коли воно дане шляхом змислового досвіду. Вони не визнають існування духовних чинників і ставляться скептично до наявності пляну й доцільності в побудові всесвіту. "Тому спрямування їхніх філософій було радше агностичне як теїстичне... В цьому узагальненні є винятки, але в більшості — це правда".³

З вище згаданих імпресіоністів Мопассан є найтиповішим у відношенні до питань, що їх порушує Джоуд. Вистачить хоч би пригадати його твір, щоденник "На воді", такий навантажений скептицизмом, гострим сарказмом, навіть повний болю з причин розчарування людською неспроможністю досягнути пізнання істини. Коцюбинський також серйозно переживав ці проблеми, проте не потрапив у такий крайній песимізм, як Мопассан. Його душевна криза і водночас переборення цієї кризи позначила етюд "Intermezzo". Навпаки, Шніцлер і Чехов були спокійними агностиками. Вони, по суті, ніколи не сприймали цих проблем так глибоко трагічно, а більше з позицій легкої іронії, часом з нотками сатири, визнаючи їх за факт, з яким треба погодитися і не шукати розв'язки, якщо розв'язка неможлива.

Велика співзвучність існує між імпресіоністичним світоглядом і філософією Ернста Маха (1838-1916). Мах був позитивістом і обстоював погляд, що ніяких тверджень у природничих науках не можна допустити, як довго вони не є перевірені емпіричним способом. При чому; з точки зору своєї філософської позиції, він вважав, що всі емпіричні твердження вкінці редукуються до тверджень про відчуття, себто змислові враження.

2. С. Е. М. Joad, Guide to Philosophy (New York: Dover Publications, 1936), p. 111.

3. Ibid., p. 112.

Герман Бар зауважує, що художник-імпресіоніст, мабуть, розсміявся б на закид, що він малює якийсь філософський світогляд. І так само поставився б Мах щодо закиду імпресіонізму у відношенні до своєї праці — "Аналізи відчуттів". Однак, пише Бар, "їх світоглядове споріднення не випадкове".⁴ Печать "духа часу" лежала в різних формах на всіх проявах культурного життя. Отож Макс Ліберманн мав рацію, коли сказав, що "імпресіонізм — це не метода, але світогляд".⁵

Деякі літературознавці схиляються до думки, що філософія Анрі Бергсона, яка проголошувала, що сутністю дійсності є тяглість вічної змінливості, мала також вплив на формування світогляду імпресіоністів. До них належить, наприклад, А. Гаузер, який пише, що імпресіоністичне мислення знаходить своє найчистіше вираження головню в Бергсоновій інтерпретації часу. Життя людини є не тільки сумою індивідуальних моментів, але також результатом вічно змінливих аспектів кожного моменту. Час, що проминув, життя не збіднює, бо виповнює його змістом.⁶ На його думку, ця "унікальність моменту, який ніколи не існував давніше і не буде вже ніколи повторюватися, була основним досвідом 19 століття."⁷ Проте творчість Марселя Пруста часто розглядають також з цих позицій, підкреслюючи при цьому її імпресіоністичний характер.

Крім спільної світоглядкової настанови та подібної манери творчості, що об'єднувала всіх імпресіоністів, кожний з них клав головний натиск на таке, а не інше своєрідне спрямування в своїй письменницькій праці. Тож, наприклад, в дуже узагальненому трактуванні проблеми, коріння творчості Мопассана та Шніцлера можна знайти не так у прагненні зобразити правду дійсності, яка на їх думку в усій своїй повноті була неможливою для закріплення, але радше в демаскуванні її як незмінної вартості. І вже наслідком цього факту була ізольованість та самотність людини. Навпаки, головну роль в спрямуванні творчості Чехова відіграє ізольованість та самотність людини, яка часто прибирає біологічне, екзистенціальне, навіть космічне забарвлення. І вже на

4. Das Hermann-Bahr-Buch (Berlin: S. Fischer-Verlag, 1913), S. 104.

5. Цитовано в: M. Raphael, Von Monet zu Picasso, (Muenchen: Delphin-Verlag, 1919), S. 52.

6. A. Hauser, The Social History of Art, vol. 4 (New York: Vintage Books, A Division of Random House, 957), p. 224.

7. Ibid.

цьому факторові виростає у нього проблема правди та ілюзії дійсності. Чехов, на відміну від Мопассана та Шніцлера, поважно трактує можливість зображення дійсності. В пошуках за нею, він старається, крізь призму своєї крайньої об'єктивності, так глибоко проникати наскрізь кожне явище, розбиваючи його на найменші частки вражень, що вони застигають в стані відокремленості. Це розділення дійсності, що характеризує творчість всіх імпресіоністів, доводить Чехов до крайности.

Творчість Коцюбинського неначе абсорбує всі ці прямування та, поширюючи, поглиблює їх. В деяких його творах на першому плані переважає напрям розроблення проблеми дійсності та ілюзії, в інших — ізольованості та самотності людини. Окремо стоять твори, в яких письменник на підставі суми чи цілоти безперервних, хаотично-спонтанних вражень від дійсності, розкриває глибину внутрішнього світу психіки людини. Тому деякі критики підкреслюють психологізм у творчості Коцюбинського.

Психологізм у творчості імпресіоністів засадничо відмінний від психологізму в творчості натуралістів. Одна з головних причин в тому, що психологізм натуралістів співзвучний з теорією Іполіта Тена, а імпресіонізм її відкидає. Дискусія розвинулася навколо проблеми ідеалу в мистецтві (чи ідеї в мистецькому творі.). На думку Тена, ця категорія "ідеалу" акцентує панівну характеристичну рису реального предмету чи явища та об'єднує в собі всі елементи, які існують розсіпані та притемнені в житті.⁸ Навпаки, Конт твердив, що ідеальний тип не може виявитись у своїй повноті в ніякому реальному предметі.⁹

Різниця лежить між ідеєю, як типічною відбиткою дійсності, та ідеєю творчої діяльності художника. Цю норму творчої діяльності імпресіоністів виразно накреслив Чехов у листі до А. Н. Плещєєва з 4 жовтня 1888 року. Чехов у цьому листі говорить, що він, мовляв, боїться тих, які шукають тенденції між рядками. Він хоче бути незалежним мистцем і ненавидить неправди та насилля у всіх їх формах. Лицемірство, глупота й деспотизм панують не тільки в торгівлі та у в'язниці, але також в науці та в літературі. Його "свята святих" — це людське тіло, здоров'я, інтелігентність, талант, натхнення, любов і найбільш абсолютна свобода — свобода від насилля й неправди в будь-якій формі".¹⁰

8. Z. Zabicki, *Z problemów ideologii i estetyki pozytywizmu* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 12), str. 188-189.

9. *Ibid.*, str. 190-191.

10. А. П. Чехов, *Полное собрание сочинений и писем*, 14 (Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1949), стор. 177.

Для імпресіоністів нормою творчої діяльності був пошук за правдою в зображенні дійсності, а не типізація чи узагальнення її. Тому вони відкидали ідентифікування з узагальненням, де фактори природи, фактори спадкові чи расові та соціальні (середовище) мають такий вплив на людину чи групу людей, що контролюють навіть їх волю та життєвий шлях. Навпаки, вони підкреслювали та стежили за всім індивідуальним, "необґрунтованим" та несподіваним в людині, в її психіці, поведінці, в активності її свідомої волі та навіть у перебігу всього її життя. Реалісти думали, що кожне існування має певну причину, яка визначає певні наслідки й результати. Все має глузд і послідовність. Все можна вивчити, бо дійсність є такою, як ми її бачимо. Імпресіоністи думали протилежно. Дійсність, люди, речі й події та взагалі все, що нас оточує, не є, на їх думку, насправді таким, як ми звикли його бачити, бо воно є наслідком вивчених і принятих нашою свідомістю концепцій, ідеологій, теорій тощо, від яких треба звільнитися, щоб пізнати справжню дійсність. Тому письменники та теоретики імпресіонізму були переконані, що хто, досліджуючи явища, думає, що бачить їх такими, якими вони є в дійсності, той "є наївним реалістом".¹¹ Для них стало ясным, що "всі речі, до яких людина доторкається з вимогою правди, нагло переминюються в брехню, а хто шукає правду, знаходить тільки позірність".¹² Щобільше, кожна людина має сильніше або слабше розвинені змисли й свідомість і тому кожна людина має іншу, власну й своєрідну правду.¹³ Крім того, зовнішня поява дійсності в нашій свідомості, яку загально називають реальністю, є "збірним, комплексним результатом, що складається з зовнішньої причини та внутрішньої форми",¹⁴ себто з зовнішньої форми способу існування та внутрішньої сутності цієї форми. Отже "ми не знаємо правди дійсності, а тільки наші уявлення про неї... тому не дійсність як така, а наші враження від неї повинні бути предметом творчого зображення".¹⁵

Емпіричний підхід до дійсності, що базується на досвіді змислових вражень, пояснює, чому в деяких критичних розвідках

11. K. Friedemann, Die Rolle des Erzählers in der Epik (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1965), S. 58

12. H. Bahr, Wahrheit, Wahrheit!, Kulturprofil der Jahrhundertwende - Essays von Hermann Bahr; Auswahl und Einfuehrung von Heinz Kindermann zum 100. Geburtstag des Dichters (Wien: H. Bauer-Verlag, 1962), S. 142.

13. Ibid., s. 144.

14. Ibid.

15. W. Stammler, Deutsche Literatur vom Naturalismus bis zur Gegenwart, S. 34.

про імпресіонізм знаходимо твердження, що він є також пантеїстичний. Особливо таке твердження можна пристосувати до творчості Кнута Гамсуна та останніх творів Коцюбинського. Мартін Глезер, дослідник творчості Гамсуна, стверджує, що його "релігійне почування майже завжди запалювалося від поодиноких природних об'єктів, від змислового сприймання явищ природи".¹⁶ Змислові враження, які сприймає Гамсун моментально, відкривають йому епіфанію, несподівано-спонтанне пізнання глибшої суті життя даних явищ, що пронизані Божеською одуховленістю. Тому різниця між пантеїстичним імпресіонізмом, і тим, що схиляється до агностизму, тільки позірна. Ця різниця лежить лише в спроможності даного художника сприймати змислові враження від дійсності в такій чи іншій площині. Сам же емпіризм, на якому базується імпресіонізм, в засаді визнає суму наших знань, матеріяльних і трансцендентних, за здобуток досвіду. Трансцендентний досвід Гамсуна, досягнений змисловими враженнями від дійсності та любов'ю "витворює почуття космічного зв'язку між індивідом і світом".¹⁷ Глезер підкреслює, що релігійне переживання Гамсуна є завжди моментальним переживанням, якого він ніколи не інтерпретує інтелектуально. "Натурфілософська спекуляція чужа Гамсунові в рівній мірі, як нестерпний догматизм або моралізаторський погляд на природу."¹⁸ Автор переконаний, що в творах Гамсуна релігійне переживання не жене людини поза межі реального світу в трансцендентну сферу, але воно знаходить своє завершення й заспокоєння в природі, що може бути відчутна тільки змислами. Тому його зображення дійсності видимі для людини, як уривки реальності. "Його відтворення дійсності наближається до матеріяльної дійсності, воно "реалістичне".¹⁹ Висновок з цих міркувань Глезера такий, що "можна слушно застосувати до Гамсуна поняття 'реалізму'".²⁰

Ми зупинилися над особливостями творчої методи Гамсуна тільки для того, щоб ствердити його приналежність до імпресіонізму, а не романтизму, куди його зараховують деякі критики. На нашу думку, тут існує певна аналогія між Гамсуном і Коцюбинським. Також у випадку Коцюбинського доводиться

16. M. Glaeser, Die Darstellung der Natur bei Knut Hamsun (Dissertation, Hamburg, 1934), S. 49.

17. Ibid.

18. Ibid.,

19. Ibid., S. 54.

20. Ibid.

зустрічати твердження, що в його останніх творах позначилася неоромантична тенденція та що, таким чином, його світоглядова настанова зазнала зміни. Однак насправді під кінець свого творчого шляху він далі залишився в реальній дійсності, а тільки своїм релігійним відчуттям наблизився до Гамсуна. Зате цим фактом він віддалився від агностичного емпіризму Чехова, Мопассана та Шніцлера.

Першими імпресіоністами була група французьких мистців, які виставили свої картини в Парижі 1874 року. Образ Клода Моне, що зображує схід сонця, мав назву "I m p r e s s i o n". Ця назва поширилася пізніше на весь напрямок. Однак імпресіонізм у малярстві не почався з цієї виставкою, а багато років раніше. Вона була лише завершенням довголітньої творчості мистців, що не були вже початківцями, а перейшли ґрунтовну мистецьку освіту. Вони відмовилися сліпо наслідувати утерті та давно визнані методи творчості та перейшли до нових висновків і вимог у своїй творчій праці.²¹ Пошук за досвідом, за безпосередніми враженнями від дійсності відкинув потребу шукати тем і предметів у мітології, історії чи в літературі, а спонукав мистців зірвати заслону, що відділяла їх комірку від щоденного життя.²² Вони покинули власне, тільки небом освітлене ательє, в якому вони самотньо творили, і вийшли між люди, у світ і вир життя.²³

Однією з прикмет імпресіонізму є те, що він знайшов свій початок не в літературі, а якраз у малярстві. Твердження, що не слід змішувати малярство з поезією, які, мовляв, мають мало спільного, бо мистецька картина й мистецький вірш не є взаємодоповнюючими в зображенні позірної об'єктивної дійсності, не має підстави. Так, як "мистець творить картини не ідеями, але фарбами",²⁴ так само поет не пише ідеями, але словами. На картину треба дивитися, а поему треба читати, або її слухати. В цих двох відмінних категоріях творчої праці активізуються інші змісли, тим то потрібний інший підхід, інше відчуття та зображення дійсності. Суть їх подібності виростає на однаковому

21. J. Rewald, *History of Impressionism* (New York: The Museum of Modern Art, 1946), p. 6.

22. C. Bell, *The French Impressionists With Fifty Plates In Full Colour* (New York: Phaidon Publishers, Inc.), p.7.

23. L. Nochlin, *Impressionism and Post-Impressionism* (EnglewoodCliff: Prentice-Hall, Inc.), p. 5.

24. R Saisselin, "Symposium on Literary Impressionism", pp. 60-61.

Імпресіонізм існував приблизно від 1860 до 1910 року²⁵ і штовхнув усю європейську творчу думку та українську літературу, репрезентовану в той час Коцюбинським, на цілком нові шляхи зображення дійсності, а головню людини в цій дійсності. В такому змісті сучасної Коцюбинському епохи, його поява на полі української літератури була новаторством і революційним явищем. Ми не маємо тут змоги затриматися на характеристиці сучасників Коцюбинського в українському літературному процесі другої половини 19 століття. Проте треба підкреслити, що це був період "найбільшого національного підупаду на Україні".²⁶ Головною причиною цього підупаду, що діяв нищівно на українське суспільство, а також на розвиток української літератури, був ряд заборон, виданих царським урядом. В 1861 році скасовано кріпацтво в російській імперії і народжувалися надії для кращого майбутнього широких мас, але вже 1862 року появився урядовий наказ про закриття недільних шкіл і читалень. За першим ударом наступив гірший. В 1863 році розіслано циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва про заборону української мови. Між іншим, в цьому циркулярі повідомляється, що "... навчання в усіх без винятку училищах проводиться загально-руською мовою і живання в училищах малоруської мови ніде не допущено..."²⁷ Найтяжчим ударом для розвитку української літератури був урядовий указ 1876 року, т. зв. Емський указ царя Олександра II. В цьому указі називається українську мову наріччям і наказується не допускати ввозу в межі імперії ніяких книжок і брошур, що видаються за кордоном "малоруським наріччям". Також заборонено друкування цим "наріччям" оригінальних творів і перекладів, крім історичних документів. В творах літератури було наказано не допускати ніяких відступів від загальнопринятого російського правопису. Заборонено теж всі сценічні вистави та читання цим "наріччям", включно з друкуванням текстів до музичних нот.²⁸

25. Н. А. Hatzfeld, *Literature Through Art: A New Approach to French Literature* (New York: Oxford University Press, 1952), p. 165.

26. Д. Чижевський, *Нариси з історії філософії на Україні*. (Прага: Український громадський видавничий фонд, 1931), стор. 157.

27. *Хрестоматія з історії Української РСР*, 2 (Київ: Радянська Школа, 1961), стор. 273-276.

28. Там же, стор. 276.

Урядові репресії та невідрадні соціальні умови були причиною того, що українські літератори другої половини 19-ого століття зосереджували свою увагу переважно на суспільно-народній проблематиці. Тому не дивно, що творчість Михайла Коцюбинського (1864-1913) була проломом у світоглядних настановах тогочасного українського середовища, яке хоч і відчувало великий талант письменника, однак не могло спочатку визначити підвалин його нових творчих досягнень. Появу Коцюбинського в літературному житті народу можна найкраще з'ясувати словами визначного психолога нашої доби К. Г. Юнга, який пише про таємниці мистецької творчості, що в ній матеріалізується архитипічний образ мудреця, що від світанку культури спочиває захований і сплячий у підсвідомій психіці та "пробуджується кожного разу в часи духовної кризи".²⁹ Не дивлячись на різні суперечності, якими переплетені статті Фелікса Якубовського, він слушно підкреслює:

Такі постаті, як Коцюбинський, є великі постаті, що високо стоять не тільки над своєю безпосередньою епохою, але й над широким відтинком часу. Творчість таких письменників до певної міри відіграє ролю прожекторів, ролю яскраво освітлених дороговказів для наступних літературних генерацій.³⁰

Кінець 19 століття та передреволюційні настрої поволі злагіднювали всі заборони, укази та цензуру. Рівночасно з цим явищем автоматично поживлялася літературна продукція та громадсько-політична думка серед українського суспільства. Так що напереломі 19 і 20 століть вона вже горіла перехресним вогнем боротьби різних політичних течій. Стояти осторонь цієї боротьби, піднятися понад її концепції навіть своєю творчістю і служити тільки беззастережній правді в зображенні дійсності було в тогочасному розумінні мистецтва на українському ґрунті однозгідне з громадсько-політичною незрілістю. Тому Коцюбинському деякі критики закидали брак світогляду, байдужість до національних і соціальних кривд українського народу або "холодний" естетизм.

29. C. G. Jung, "Psychology and Literature", *Modern Man in Search of a Soul* (New York: Harcourt, Brace & World, Inc., 1933), p. 171.

30. Ф. Якубовський, "Fata Morgana" Коцюбинського та наше "сьогодні", стор. 175.

Справи українського народу не були байдужими для Коцюбинського. На це є багато доказів з його біографії. Коцюбинський належав до Братства Тарасівців, таємної патріотичної організації, яка в своїй програмі обстоювала сепаратизм — самостійність України та радикальні суспільні реформи в соціалістичному дусі. Тарасівці зобов'язувалися говорити виключно українською мовою та українізувати своє родинне життя до дрібничок.³¹ Коцюбинський також турбувався розвитком української літератури. Для прикладу досить згадати його відозву до молодих українських письменників, в якій він радить адептам літератури глибше попрацювати над "обробленням сюжету та потребу ширшого поля обсервацій, вірного малюнку різних сторін життя..."³² Фелікс Якубовський розповідає, що деякі відомі прилюдні виступи Коцюбинського у Вінниці, а особливо згодом у Чернігові "проти цензурних утисків, проти національного пригноблення... викликали пильність до особи Коцюбинського з боку жандармерії".³³

Ці ідеї популяризував Коцюбинський також і між росіянами. Перебуваючи на Капрі з метою лікуватися, він познайомився з М. Горьким і впливав на його зацікавлення Україною. Сам Горький розповідає про це та стверджує, що Коцюбинський вмів "працювати для щастя краю свого!" А таким людям, на думку Горького, важко жити, бо "бути чесною людиною на Русі коштує дуже дорого і морально і матеріально".³⁴ Розкриваючи патріотичні почування Коцюбинського, пише, що "людяність, краса, народ, Україна — се укохані теми розмов Коцюбинського..."³⁵ Цей вплив Коцюбинського на Горького видно також з його листа (7 жовтня, 1912) до Коцюбинського, в якому Горький запрошує Коцюбинського написати статтю в журналі "Современник" про "Культурні потреби України", зазначаючи водночас, що хотів би поширювати в цьому журналі "ідеї федералізму та широкої обласної самостійности".³⁶

31. І. Липа, "Братерство Тарасівців: Спомини", *Літературно-Науковий Вістник*, т. 24, ч. 2-8 (1925), стор. 64.

32. А. Лебідь, "Дорогою шукання", *Життя і Революція*, 5 (1928), стор. 82.

33. Ф. Якубовський, "Проблема села в творчості Мих. Коцюбинського", *Критика*, 3 (1928), стор. 35.

34. М. Горький, "М. М. Коцюбинський", *Літературно-Науковий Вістник*, т. 62, ч. 6 (1:13), стор. 388.

35. Там же, стор. 396.

36. М. Коцюбинський — М. Горький: *Листування* (Київ — Харків: Державне видавництво України, 1929), стор. 64.

Проте свою творчість відсепарував Коцюбинський від політики, щоб в цей спосіб позбавити її будь-якої, хоч би й найменшої тенденційности. Свою письменницьку працю присвятив Коцюбинський тільки одному богові — правді в зображенні дійсности, — пошукові за сурою та голою правдою буття, що був кличем епохи, в якій жив Коцюбинський, та який однозвучним відгомонам відбився в свідомості всіх визначних тогочасних мистців.

Іван Франко також відчув цей клич епохи і зрозумів шлях, яким почала йти вся європейська література:

Література в її цілості чимраз більше починає бути неподібною до школи, де все підлягало під один шаблон, під одні правила, а чимраз більше подібна до життя, де ніщо не повторяється, де нема правди без винятків, нема простих ліній і геометричних фігур, де панує безконечна різnorodність явищ і течій.³⁷

Франко так само перший вірно окреслив творчість Коцюбинського:

“Нове”, що вносять у літературу наші молоді письменники, головно такі, як Стефаник і Коцюбинський, лежить не в темах, а в способі трактування тих тем, у літературній манері, або докладніше — в способі, як бачать і відчують ті письменники життєві факти.³⁸

Перші твори Коцюбинського почали появлятися 1880 року. В ранній його творчості помітний ще реалістичний стиль, що має забарвлення сентиментального народництва та дидактизму. Однак і в цих “перших творах молодого письменника дає себе знати печать ‘дара святого’, що вже пророкує майбутнього художника”.³⁹ Творчість його досягає дуже скоро цілковитої довершености та виявляє його індивідуальний та своєрідний йому імпресіоністичний стиль.

37. І. Франко, *Молода Україна* (Львів: Накладом Українсько-Руської видавничої спілки. 1910), стор. 79.

38. І. Франко, “Старе й нове в сучасній українській літературі” (Відповідь на статтю С. Русової під цією самою назвою), *Літературно-Науковий Вісник*. 25., ч. 2 (1904), стор. 81.

39. М. Могиланський, *Художник слова*. (Петроград: Друкарня Бр. В. та І. Линників, 1915), стр. 8.

Сучасники Коцюбинського, Мопассан, Шніцлер, Чехов і Гамсун, дивилися на людину з кута зору своїх народів і своїх середовищ. Так само Коцюбинський переважаючи більшість своїх тем черпав з українського терену, з життя народу та української інтелігенції, не оминаючи проблем, яких був безпосереднім свідком. Проте до всього, про що він писав, він підходив з перспективи найбільш суворої правди, не ідеалізуючи дійсности, ані не прикрашуючи її задалегідь наміченим ідеалом чи якоюсь бажаною концепцією.

Російський критик Л. Тимофеев цілком слушно характеризує творчість Коцюбинського:

Діяльність свою почав Коцюбинський як письменник реалістично-побутового напрямку... однак скоро перейшов до яскравого імпресіонізму, який найбільше сприяв глибокому психологізмові його творчої манери. Навіть такий великий твір, як "Fata Morgana"... майстерно проводиться на імпресіоністичних і психологічних деталях.⁴⁰

Спільний імпресіоністичний світогляд і творча манера зв'язує Коцюбинського з іншими сучасними йому письменниками, не зважаючи на те, що всі вони водночас різнилися один від одного ще й наскрізь індивідуальною духовністю, своєрідною для кожного народу й культурних традицій, з яких вони вийшли. Тому творчість Коцюбинського є близькою для українського народу і водночас зрозумілою та цікавою для інших народів. Тим пояснюються переклади творів Коцюбинського на різні чужі мови.

А. Гжимала-Седлецький, польський критик, пише, що творчість Коцюбинського пронизує оригінальність з налетом новаторства, що він був "типом мистця, що стояв на висоті надпересічних вимог"⁴¹ і водночас "русином з крові й кости".⁴² Седлецький підкреслює, що у всьому, що Коцюбинський писав, "дзеркало народности знаходимо не в тематиці, але в духовних прикметах його творчости".⁴³ На думку цього критика, він черпав

40. Л. Тимофеев, "Михаил Коцюбинский" — 'Сочинения' ", *Мир*, 4 (Москва, Апрель, 1929), стор. 155.

41. Цитовано в: E. Anczewska, "Mychajło Kociubynski w polskich przekładach i krytyce literackiej" *Slavia orientalis*, 8, 2-3 (1959), str. 41.

42. *Ibid.*, str. 42.

43. *Ibid.*, str. 43.

свої враження безпосередньо з життя й мав здібність "бачити в даній секунді, може, вдесятеро більше від когось іншого, що відзвичаєний дивитися на широкі горизонти".⁴⁴ Спільність з Чеховим добачає Седлецький в любові до природи, у вирозумінні, в об'єктивності до людей. Вони обидва мають дар видобувати поезію з моментів найзвичайніших, часто найменше сподіваних. Через ці прикмети, на думку критика, творчість Коцюбинського, хоч і має в собі національний елемент, є явищем загально-людським.⁴⁵ Інший польський критик, М. Якубец, вважає, що "творчість Коцюбинського є неначе синтезою найкращих вартостей української літератури тих років".⁴⁶

Ми зумисне не обговорюємо тут українських критичних розвідок про Коцюбинського, сучасних йому та пізніших, оскільки ще будемо зупинятися в наступних розділах праці на деяких характеристичних, цікавих або контрверсійних, їх замітках. Матеріал є надто великий і йому треба б присвятити цілу окрему працю. Проте слід підкреслити, що часте нав'язування творчості Коцюбинського тематичних впливів і запозичень у чужих письменників, доводило українську критику до різних суперечних і навіть недоречних висновків. Формальні наслідування видні лише в епігонів, до в них "стиль не є вже живучою формою їх власного відчування".⁴⁷ Найпоказовішим наслідком цього є стаття Михайла Рудницького; яка появилася в 1936 році, себто в час, коли ця критика в Україні вже перешуміла, а радянська прийняла однозгідну лінію.

Рудницький пише, що "наша критика матиме ще довго клопіт із Коцюбинським, який нагадав їй деякі напрямки європейської літератури".⁴⁸ Автор не пояснює, чим якраз, якими прикметами нагадав Коцюбинський українській критиці напрямки європейської літератури. Рудницькому тільки всі ці схеми так "остобісіли", що треба починати, на його думку, все спочатку.⁴⁹ І заперечуючи імпресіонізм у творчості Коцюбинського, він, наприклад, дивується, що можна порівнювати Мопассана з

44. Ibid.

45. Ibid., str. 44.

46. Цитовано в: E. Anczewska, str. 51.

47. N. Hartmann, *Das Problem des geistigen Seins* (Berlin und Leipzig: Walter de Gruyter & Co., 1933), S. 202.

48. М. Рудницький, "Михайло Коцюбинський", *Від Мирного до Хвильового* (Львів: Накладом видавничої спілки "Діло", 1936), стор. 210.

49. Там же.

Коцюбинським, які відмежовані один від одного "іншим світом". Критик твердить, що "еротика Мопассана така чужа для Коцюбинського, що можна дивуватися, як узагалі таке мале місце займали в сучасного письменника справи, довкола яких кружляла увага найбільших письменників 19 віку".⁵⁰ Однак сам Рудницький знаходить відповідь на спершу нерозв'язне для нього питання, заявляючи, що барви, які Коцюбинський доглянув у людському житті, "загострили його вразливість так, що він глянув на дійсність іншим оком."⁵¹

Якраз тільки в цьому спогляданні дійсності "іншим оком" Коцюбинський поєднаний з "духом часу" сучасної йому епохи. Не еротика Мопассана чи інші тематичні мотиви, а подібність світоглядково-стилістична, тотожне бачення і зображення дійсності та людини в тій дійсності, в'яже Коцюбинського з Мопассаном, Шніцлером, Чеховим і Гамсуном. Михайло Могилянський слушно помічає, що Коцюбинський бачив "образи тим мудрим баченням, в якому спадає завіса таємничості і виявляється розум речей".⁵²

Яким способом досягає Коцюбинський свою найбільшу перемогу — дати такий переконливий образ іраціональних, душевних переживань людини, що нема сумніву в їх правдивості? В чому полягає це споглядання дійсності "іншим оком"? Відповідь на це питання постараємося дати з допомогою аналізу імпресіоністично-психологічного підходу в зображенні людини, разом з розглядом кількох ключевих творів Коцюбинського в наступному розділі.

50. Там же, стор. 209.

51. Там же, стор. 210.

52. Могилянський, стор. 7.

СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Іван Майстренко

КП(б)У під час другої світової війни.

У січні 1938 року першим секретарем ЦК КП(б)У було призначено Микиту Хрущова, замість Станіслава Косіора, якого перекинуто до Москви, а через кілька місяців заарештовано й розстріляно. Хрущов був росіянин з Курщини, з молодих років працював на шахтах Донбасу. Брав участь у громадянській війні. До компартії вступив 1918 року. Своє висунення Хрущов завдячує генеральному секретареві ЦК КП(б)У Лазареві Кагановичові, який у 20-х роках витяг Хрущова з волосної партійної роботи в Донбасі і призначив на окружну роботу спочатку в Юзівку (Донецьк), а потім у Київ.

Та Хрущов не відповідав ідейно-політичному рівневі тодішніх керівних кадрів КП(б)У, які в приватних розмовах називали його "шпаною". Тому, коли 1928 року Каганович залишив Україну і став секретарем ЦК ВКП(б) у Москві, Хрущов попросив Кагановича забрати і його з України. Той не знайшов можливим використати Хрущова на керівній роботі і послав його вчитися до Промислової академії в Москві. Це був навчальний заклад для керівних невдах, яким у Промакадемії давали матуральну підготовку і скорочену інженерну освіту. Вони йшли на підприємства директорами і робили кар'єру по вузько господарській лінії.

У Москві Хрущов розкусив особливості сталінської доби. Вона вимагала не ідейних і принципових керівників, до яких Хрущов не надавався, а слухняних апаратників-кар'єристів. На цій дорозі шаєтя супроводжувало Хрущова. У Промисловій академії студіювала і була секретарем партійної організації дружина Сталіна Надія Алілуєва. Микита Хрущов, з модною тоді рангою "донецького шахтаря", завоював підлабузництвом довір'я Алілуєвої і став своєю людиною в родині Сталіна. Скоро Алілуєва передає Хрущову секретарство в партійній організації

Промакадемії. Потім він кидає Промакадемію і стає секретарем спочатку одного, а потім другого районних комітетів партії міста Москви. 1932-1934 рр. Хрущов другий і потім перший секретар Московського міського комітету партії. З 1935 до 1938 року він перший секретар Московського обласного і міського комітетів ВКП(б) і кандидат у члени Політбюро.

З цієї посади Хрущова і було послано на Україну першим секретарем ЦК КП(б)У. Сталін дав Хрущову вказівки добити на Україні рештки троцькістів, бухарінців та українських "буржуазних націоналістів", зробити рішучий поворот від українізації до русифікації. Ці вказівки Сталіна Хрущов ретельно виконував. Ще до прибуття його на Україну були ліквідовані останні українські комуністи в керівництві КП(б)У. У серпні 1937 року, не чекаючи арешту й розстрілу, покінчив самогубством голова Раднаркому УРСР Панас Любченко. Заарештований і розстріляний керівний діяч на освітньому фронті, теж колишній боротьбіст, Андрій Хвиля. Ліквідований редактор газети "Комуніст" Тодось Таран. Взагалі в КП(б)У не залишилось колишніх боротьбістів, укапістів, чи інших вихідців з українських партій. Не залишилось і корінних членів КП(б)У, які в роки українізації активно працювали на українському культурному фронті.

На плечі Хрущова випало довершити цю чистку українських комуністів, а також старих заслужених керівників КП(б)У. До XIV з'їзду КП(б)У, що відбувся в червні 1938 року, в керівництві КП(б)У не залишилося ні одного старого її діяча. Замість Г. Петровського, головою ВУЦВІК-у Хрущов призначив нікому невідомого районного працівника Л. Корнійця. На порожню посаду голови Раднаркому УРСР після самогубства П. Любченка було призначено теж нікому невідомого Д. Коротченка. До новообраного на XIV з'їзді КП(б)У ЦК із старого його складу були переобрані тільки два стаханівці — П. Кривонос та М. Дюканов. Усі нові члени ЦК були нікому невідомі особи — або прислані з Москви, або висунені з провінції. Вони врятувалися від терору, бо самі брали в ньому участь.

До IV з'їзду КП(б)У нараховувала 306 з лишком тисяч членів і кандидатів¹, а за роки чисток і терору зменшилась на 162

1. *Більшовик України*, ч. 7, 1958, стр. 7.

тисячі осіб, або на 35%. Очевидно, що від чисток найбільше потерпіли керівні кадри партії, особливо українські. За соціальним складом, КП(б)У стала в більшості партією службовців (переважно господарників і техніків).

Національна політика Хрущова на Україні так характеризується в резолюції XIV з'їзду КП(б)У: "Більшовики України ... добились за останні місяці серйозних успіхів у викритті, викорчовуванні і розгромі гнізд троцькістсько-бухарінських і буржуазно-націоналістичних агентів польсько-німецького і японського фашизму...XIV з'їзд КП(б)У особливо відзначає, що велику роль в досягненні КП(б)У всіх перелічених вище успіхів відіграло те, що ЦК ВКП(б) послав на Україну міцного більшовика, сталінця — тов. Хрущова М. С.²

Сам Хрущов на XIV з'їзді КП(б)У у своїй погромницькій доповіді обіцяв прискорити русифікацію України. Він говорив: "Вороги народу, буржуазні націоналісти знали силу і вплив російської мови, російської культури. Вони знали, що це вплив більшовизму, вплив вчення Леніна-Сталіна на уми українського народу, українських робітників і селян. Тому вони викорінювали з шкіл російську мову. В багатьох українських школах вивчали німецьку, французьку, польську та інші мови, тільки не російську... Товариші! Віднині всі народи будуть вивчати російську мову".³ За два місяці перед цим, у квітні 1938 року, постановою Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У "Про обов'язкове вивчення російської мови в не-російських школах" з другої класи початкової української школи вводилось обов'язкове викладання російської мови. Для цього відводилося 4-5 годин на тиждень, подекуди більше, ніж на вивчення рідної мови. Через це для викладання чужоземної мови не залишалось часу. Українська середня школа дискваліфіковувалась.

Всі ці заходи прискіпленої русифікації були пов'язані з перебудовою цілої системи національних відносин у СРСР. Швидко припинялася українізація високих шкіл і треба було, щоб вступаючи до них знали добре російську мову. Для вступу до військових шкіл тим паче треба було знати добре російську мову. Радянські установи, заповнені переважно не-українськими службовцями, охоче відмовлялися від українізації і вимагали від вступаючих на роботу доброго знання російської мови. Крім

2. Там таки, стр. 12,14.

3. *Правда*, 16.6.1938. XIV з'їзд КП(б)У. Доповідь М. С. Хрущова.

того, плянувалося перемішування національних кадрів робітників і інженерно-технічного персоналу. Зокрема вивіз з України фахівців до РСФСР та інших республік. І навпаки — завіз на Україну фахівців і робітників з Росії. Для всього цього вимагалось добре знання російської мови на Україні.

У січні 1938 року за кілька днів до приїзду Хрушова на Україну у Києві почала виходити республіканська газета російською мовою "Советская Украина", поруч газети "Комуніст" українською мовою, що досі була єдиним центральним органом ЦК КП(б)У. Слідом за цим у всіх областях УРСР стали відкриватися російські газети поруч українських. За часів Скрипника під кінець українізації в УРСР виходило яких 3-4 газети російською мовою. Скрипник казав, що росіяни в Україні можуть читати багатющу московську пресу. Тепер, за Хрушова, російських газет в Україні стало стільки, як і українських. Це за кількістю назв. Але наклад російських газет зростав швидше. Міське чиновництво, спираючись на підтримку начальства і на нову політику Москви, старалося витиснути українську пресу російською.

За часів Хрушова всі засідання й пленуми в ЦК КП(б)У й Раднаркомі УРСР стали провадитися російською мовою. Українська мова підпала переслідуванню. Її норми встановлювали не вчені філологи, не Академія Наук УРСР, а поліційні практики. Зовсім викоринити українську мову було неможливо. Але припинити її вдосконалення, збагачення новими словами — це видавалось можливим. Стали цькувати, як "буржуазний націоналізм", вживання в пресі й літературі прищеплених уже на практиці висловів з народної архаїчної мови. Відомо, що всяка молода літературна мова вдосконалюється шляхом відштовхування від чужого, яке загрожує засміченням даної мови. Так було і з російською мовою наприкінці XVIII сторіччя. Літератори вигадували часом невідалі слова, аби тільки відштовхнутися від чужоземних. Наприклад, слову "калоші" протиставляли "мокrostупи" і т. д. За часів Хрушова спроби такого "самовизначення" української мови, відштовхування її від чужоземних (російських) впливів таврувалося як лютий "буржуазний націоналізм". Засмічення української мови русизмами стало модою.

За Хрушова вперше заговорили про керівну роль "старшого брата" — "великого російського народу". Історію України, її економіки, культури і навіть історію КП(б)У було заборонено

56 викладати. Залишилися тільки "Історія народів СРСР" та "Історія ВКП(б)". Підпали анатемі видатні діячі української історії — Іван Виговський, Петро Дорошенко, Іван Мазепа, Павло Полуботок, Дем'ян Многогрішний та українські діячі новішої історії — М. Драгоманів, П. Куліш, М. Грушевський, С. Єфремов, а також усі діячі доби революції та УНР. Замість цього, висуваються як попередники більшовизму і прославляються в школах України творці російської імперії — князі, царі та генерали (Олександр Невський, Іван Грозний, Петро Перший, генераліссімус Суворов, фельдмаршал Кутузов та інші), хоч для України вони досі вважалися поневолювачами (навіть за більшовицькою історією 20-х років).

За часів Хрущова починає пропагуватися теза, що Україна "складова та невід'ємна частина СРСР", яка існує тільки завдяки "постійній братерській допомозі російського народу".⁴ За новою концепцією історії СРСР, Україну поневолювали польські королі й магнати, а визволив — російський народ. Про російських царів і бояр промовчується.

Розквіт та різноманітність стилів і форм української літератури, театру та образотворчого мистецтва, що йшли в ногу з західноєвропейськими напрямками, були деградовані до старих, дореволюційних етнографічно-побутових форм та законсервовані на рівні опер "Запорожець за Дунаєм" і "Наталка Полтавка". Спілка Письменників України, як і інші творчі спілки, були перетворені на філіяли московських.

Так встановилась на Україні "ера Хрущова", що закріплювала в УРСР централізовану одноосібну диктатуру Сталіна. На початку 1939 року закінчилася "єжовщина" і майже десятирічний терор проти українського народу та його інтелігенції. Закінчилася страшна доба колективізації й хлібозаготівель з повстаннями, убивствами уповноважених, з голодом та людоїдством, з масовими розстрілами, арештами й депортаціями мільйонів людей. Завершувач терору Микита Хрущов міг уже на початку 1939 року рапортувати, що спротив в УРСР зламаний, що вона стала "вірним форпостом" СРСР на Заході, що Україна уніфікована та включена в єдину імперську

4. *Правда*, 24.1938. В. Коротченко. "Радянська Україна перед виборами Верховної Ради Республіки". *Правда*, і 28. 4. 1938. "Пленум ЦК КП(б) У про підготовку виборів до верхньої Ради республіки".

систему. Таким чином постановою ЦК ВКП(б) 24 січня 1933 року про розгром українського відродження була реалізована.

* * *

У січні 1933 року в Німеччині прийшов до влади Гітлер, і в СРСР стало ясно, що наближається велика європейська війна. Серед членів КП(б)У ходили розмови, що Гітлера привів до влади Сталін. Мовляв, Сталін голодом 1933 року і взагалі терором проти українського селянства настрашив Європу, і в Німеччині народ пішов за Гітлером. В усякому разі певний зв'язок між сталінською колективізацією і приходом Гітлера до влади був.

Окупацію Гітлером Чехо-Словаччини в березні 1939 року офіційно в СРСР трактували так: Англія і Франція, щоб відвести напад Гітлера на Західню Європу, домовилися спрямувати його агресію на СРСР. Для цього вони вирішили пожертвувати Чехо-Словаччиною.

Напад Гітлера на Чехо-Словаччину можна було, мовляв, зупинити, якби був укладений договір з участю СРСР і з пропуском радянських військ через територію Польщі на допомогу Чехо-Словаччині. Очевидно, що такий радянський плян не міг бути прийнятий, бо він означав советизацію Польщі й Чехо-Словаччини. Безкарну окупацію Чехо-Словаччини Гітлером в СРСР було потрактовано, як намір західніх демократій довести до зудару нацистської Німеччини з СРСР, і Сталін поспішив перетворити Гітлера з потенціального ворога на союзника.

23 серпня 1939 року Молотов і Ріббентроп підписали в Москві на десять років "Радянсько-німецький договір про ненапад". За договором, СРСР зобов'язався постачати Німеччині харчі і військову сировину. Таємною статтею договору було домовлено перевести розподіл Польщі (четвертий за історичним порядком). 1 вересня 1939 року Гітлер напав на Польщу і протягом десяти днів вона була завойована. Гітлер віддав Радянському Союзу західньоукраїнські й західньобілоруські землі, що були під Польщею. Коли радянські війська зайняли 22 вересня Львів, гітлерівські війська, які раніше зайняли Галичину, передбачливо відступили на визначену таємним договором лінію Сян-Висла. Корінні польські землі Гітлер перетворив на "Генеральну Губернію" при німецькій великодержаві.

Відразу після нападу Гітлера на Польщу Англія і Франція зажадали ультимативно, щоб Німеччина вивела звідти свої

війська. Після відмови Франція й Англія оголосили Німеччині війну. Так почалася друга світова війна. Радянські офіційні джерела того часу вважали винуватцями війни Францію й Англію. Редагований Д. Мануїльським, А. Вишинським та іншими "Політичний словник" 1940 року так інформував ізольованих від зовнішнього світу радянських громадян: "На збройну боротьбу з Німеччиною штовхнули Польшу Англія й Франція... Таким чином агресорами і паліями війни є дві найбільші держави Західньої Європи, які напали на Німеччину і ведуть боротьбу за колонії і за світове панування".⁵ Той же "Політичний словник" пише, що "після врегулювання питань, які виникли в результаті розпаду польської держави, стало можливим створення тим самим міцного фундаменту для тривалого миру в Східній Європі".⁶ Що то був за "мир", відомо з подій, які прийшли через кілька тижнів. У жовтні 1939 року СРСР продиктував Естонії, Латвії й Литві умову про "взаємодопомогу" і введення на їх територію радянських військ, а в серпні 1940 року ці три держави були приєднані до СРСР. Така сама умова про "взаємодопомогу" була запропонована восени 1939 року Фінляндії. Але вона відмовилась впустити радянські війська на свою територію. Цю відмову СРСР потрактував як агресію. Той же радянський "Політичний словник" пише: "26 листопада 1939 року фінляндські військові частини вчинили через кордон злочинницький обстріл радянських військ... 29 листопада, з огляду на дальші провокаційні напади... уряд СРСР... відкликав з Фінляндії своїх дипломатичних і господарських представників. Президент Фінляндії Калліо 30 листопада оголосив стан війни з Радянським Союзом".⁷

Війна з Фінляндією тривала три місяці й показала військову слабкість СРСР, народи якого не хотіли вмирати на фінляндському фронті. У цій війні Фінляндія відстояла свою незалежність. Ця ж війна прискорила напад на СРСР Гітлера, який назвав Радянський Союз "купою гною", у зв'язку з його невдачами у війні з Фінляндією.

"Розпад польської держави, — сказано у згаданому радянському словнику, — відкрив шлях для всяких випадковостей і несподіванок, які могли створити загрозу для

5. *Політичний словник*. Київське видання, переклад з російської. 1940, стр. 179, 180.

6. Там таки, стр. 180.

7. Там таки, стр. 647.

СРСР. Радянський народ простягнув руку братської допомоги єдинокровним народам Західної України й Західної Білорусії... Червона армія 17 вересня 1939 року перейшла кордон і визволила Західню Україну й Західню Білорусію”.⁸ Отож окупація цих земель аргументувалась не тільки “єдинокровністю” їх населення, але й небезпекою “всяких випадковостей і несподіванок”, що могло означати тільки одно: страх перед можливістю виникнення на території Західної України незалежної української держави з перспективою унезалежнення цілої України. Саме тому Москва спішила приєднати західноукраїнські землі до Радянського Союзу.

Робилося це в привабливій формі “возз’єднання” всіх українських земель у соборній українській державі — УРСР. “Возз’єднання” супроводжувалось відповідними деклараціями, ліквідацією залишків зненавидженого польського панування, значними на перший час культурно-національними поступками українцям, висуненням їх на репрезентативні радянські посади. Прихильність селянства здобувалася розподілом великих земельних маєтків, хоча ефективність цього заходу була відразу ж нівельована примусовою колективізацією. Окупант грав на соборницьких настроях українців західноукраїнських земель. Командувач окупаційних військ маршал Семен Тимошенко наказав скликати на 26 жовтня 1939 року за підготованими заздалегідь списками Народні Збори Західної України. Збори звернулися до Верховної Ради СРСР з проханням включити Західню Україну до... Радянського Союзу. До Москви (не до Києва!) була послана делегація з 50 осіб. У день Листопадового Зриву — 1 листопада 1939 року Верховна Рада СРСР “задовольнила прохання і Західня Україна була приєднана до СРСР та включена до складу Української РСР”.

Таким чином здійснилися давні пляни російського імперіялізму — приєднати Західню Україну до російської імперії. Під час першої світової війни це приєднання відбулося на короткий час у кривавих боях. Тільки ж тоді не існувало гри на українському патріотизмі галичан. Навпаки, саме слово “Україна”, “українці” було заборонене. Але поведінка окупанта з українським рухом у Галичині і 1915 і 1939 та пізніших років була та сама. З першого дня “возз’єднання” 1939 року почалися масові арешти та вивіз українських діячів. “Уже перші дні

8. Там таки, стор. 466.

60 окупації, — пишуть свідки, — принесли арешти численних українських діячів, зокрема Костя Левицького, Остапа Луцького, Івана Німчука, І. Новодворського, А. Гривнака, Володимира Старосольського, С. Герасимовича. На провінції так само... Численні діячі рятувалися втечею на Захід".⁹ Цей терор тривав з наростаючою силою до захоплення Гітлером Західньої України літом 1941 року.

Арештам підлягали також численні члени компартії Польщі та КПЗУ. І не тільки українці. В сибірський кацет, де був ув'язнений автор цих рядків, пригнали після "возз'єднання" сотки комуністів з окупованих земель, в тому числі й євреїв. Вони не знали, за що їх заарештовано. Ув'язнені члени компартії з'ясовували їм, що окупаційній радянській владі легше спиратися на державні апарати (насамперед на НКВД і військо), аніж на ідейних революціонерів-підпільників, які можуть заперечувати, не погоджуватися. Зрештою це було те саме, що і в УРСР та по всьому СРСР, де в "єжовщину" НКВД винищила всі ідейні партійні кадри.

Слідом за окупаційною армією на Західній Україні побували М. Хрущов та інші керівники КП(б)У. 9 грудня 1939 року ЦК КП(б)У затвердив склад керівних органів усіх шести областей Західньої України. На кожную область було призначено по 5 секретарів обкомів партії, голову облвиконкому, редактора газети, секретаря комсомолу та начальника НКВД. Більше половини призначених апаратників були українці з походження.¹⁰ Проте залучена до складу УРСР Західня Україна трактувалася як "закордон", і поїздки людей туди й звідти дозволялися тільки за спеціальними перепустками.

За рік до нападу Гітлера на СРСР, 13-17 травня 1940 р., відбувся в Києві XV з'їзд КП(б)У. Від попереднього з'їзду склад її подвоївся. Тепер у КП(б)У було 63,1% українців.¹¹ Але до ЦК КП(б)У з'їзд обрав тільки 40% українців.¹² А на керівних посадах у центрі й областях українців було ще менше. Взагалі російська меншість членів КП(б)У (і то переважно прислана з РСФСР) знаходилася на керівних посадах, а члени КП(б)У українці

9. "Енциклопедія Українознавства". Мюнхен-Сарсель, т. I, стор. 578-580.

10. *Вісті ВУЦВК-у*, 9. XII. 1939.

11. *Більшовик України*, ч. 5, 1940, стор. 42 і ч. 6, стор. 21.

12. Всеволод Голуб. *Конспективний нарис історії КП(б)У*. Мюнхен 1957, стор. 85.

працювали переважно в низових апаратах. Та головне, серед українців у КП(б)У тепер зник активний національно-свідомий елемент. Він був знищений під час чисток і терору 30-их років. Якщо залишилися окремі одиниці, то вони ховалися з своїми поглядами і пристосовувалися до нової русифікаторської політики компартії.

Після XV з'їзду і до війни 1941 року КП(б)У була найбільше зайнята економічною підготовкою до війни та приборканням Західньої України. Наприклад, пленум ЦК КП(б)У 28-30 листопада 1940 року займався такими питаннями: він ствердив провал сільсько-господарського податку на Західній Україні, низький рівень політичної агітації там, погану роботу сільрад. Пленум ухвалив запровадити в Західній Україні надзвичайні заходи: приборкати селянство затягненням його в колгоспи, прочистити школи й вузи від націоналістів та поповнити державні апарати місцевими людьми.

Війна 1941 року викрила цілковиту відірваність КП(б)У від українського народу, бездіяльність її керівних кадрів, їх переляк і паніку перед наступаючими німецькими військами. Українське село, що його Москва до самої війни видушувала голодом, бажало Сталінові поразки та сподівалося великих змін. Місто було теж настроєне по-поразницькому. Навіть російське населення українських міст бажало урядові поразки. Це щось зовсім протилежне, ніж було в РСФСР. Траплялися часті випадки, коли прифронтові частини спиняли втікаючі авта начальства, навантажені добром, скидали з авт хазяїв та їхнє майно і забирали авта на фронт. Сам сталінський режим пускав у народі чутки, що після перемоги над ворогом настануть великі полегшення. Члени компартії десятками тисяч залишалися по містах УРСР, не бажаючи відступати на Схід. Пізніше вони стали жертвою сталінської помсти. НКВД засилало своїх агентів до Гестапо, членів компартії брали на облік, а потім агенти НКВД влаштовували через Гестапо масові їх розстріли. Після війни пропаганда зображала розстріляних як жертв нацистського терору. За підпільну більшовицьку роботу в окупованій німцями Україні відповідав перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов. Але роботою НКВД, спеціально по винищенні комуністів, що легалізувалися під німецькою окупацією, а також винищенням українських партизанів і підпільників, керував Л. Брежнев. Офіційно його посада звалася — "заступник начальника політуправління Південного фронту", "начальник політуправління 4-го Українського фронту." На цій

62 провокативній енкаведівській роботі Брежнев так вславився, що пізніше, коли він став одним із секретарів ЦК КПРС, йому було доручено керувати по партійній лінії органами державної безпеки.

У війні з Німеччиною Сталін застосував стару тактику російських царів — боротись з наступаючим з Європи ворогом не так військовою силою, як бездоріжжям, морозами, безмежними просторами і безоглядним принесенням в жертву інтересів населення. Так було у війні царя Петра I з шведами, так було у війні з Наполеоном, коли сама російська армія палила села і міста, спалила Москву. Так було і у війні з Гітлером. На початку цієї війни Сталін у своїй радіопрові закликав відступаючі війська палити й нищити все, "створювати в тилу нестерпне становище". Тобто, щоб населення не мало харчів, води й електроструму по містах. Щоб воно від "нестерпного становища" повставало проти німців. Очевидно, цей накаш відступаючі радянські війська не всюди виконували. Займалося цим головним чином НКВД. Воно обливало гасом і палило запаси харчів, нищило водогони, електростанції (зокрема був підірваний Дніпрогес), культурні пам'ятники (був підірваний Успенський собор Київської Лаври, Хрещатик у Києві і т. д.). Це нищення було віднесено на рахунок німців, які на початку війни нічого не нищили, сподіваючися захопити в свої руки все цілим. Тільки, коли німці кидали Україну, вони палили й нищили все, що могли.

Війна з перших днів показала, що старі більшовицькі гасла, з якими Червона армія перемагала під час громадянської війни, тепер не діють. Бо ці гасла кликали битися проти визискувачів — поміщиків і капіталістів. А тепер сталінізм створив нових визискувачів — більшовицьких вельмож — ще більш жорстоких, ніж були царські. Словом, треба було міняти комуністичні гасла на патріотичні російські. Це підготовлялося ще перед війною. Тепер російський шовінізм розцвів повним квітом. Створено ордени імени реакційних царських генералів — Суворова, Кутузова. Викопано з погребів історії ім'я князя Олександра Невського, про якого не дуже згадували вже навіть і царі. Тепер був створений орден Олександра Невського.

Але все це діяло тільки на російське шовіністичне міщанство. Більше ж як половина населення СРСР, отже й Червоної армії, була не-російська. Ясна річ, що не-росіяни билися на фронтах гірше, ніж росіяни. Особливо українців не заохочували російські націоналістичні гасла. За десять років до війни Москва доклала

багато зусиль, щоб довести Україні, що вона колонія, приречена на загибелю. Але радянська армія не могла швидко переставитися з комуністичних гасел на великодержавницькі. Виходило ні це, ні те. Вище командування і рядове офіцерство були обурені винищенням під час "сжовщини" маршалів, генералів і десятків тисяч офіцерів. Група цих вищих командирів на чолі з генералом армії Власовим створила з російських полонених у Німеччині РОА (Российская Освободительная Армия), призначену для війни з радянськими військами. Словом, радянська армія мала дуже слабу ідейну основу.

Колишній югославський комуніст, заступник Тіта, Мілован Джілас у своїх спогадах розповідає про радянську армію часів війни таке: він був у Москві під час війни як голова югославської делегації і наводить слова Сталіна про Червону армію, сказані в присутності членів делегації: "Ви Червону армію уявляєте ідеальною. А вона не ідеальна і не була б ідеальною, навіть якби в ній не було певного відсотка кримінальних елементів — ми ж відкрили тюрми і всіх взяли до армії. Тут був цікавий випадок. Майор-літун пожирував з жінкою, а знайшовся лицар-інженер, який почав її захищати. Майор застрілив лицаря-інженера. Засудили майора на смерть. Та справа дійшла до мене. Як головнокомандуючий, я звільнив майора, відправив на фронт. Тепер він герой. Воїна треба розуміти". В іншому місці Сталін пояснює Джіласу, як треба розуміти воїна, "бійця, що пройшов тисячі кілометрів, крізь кров, вогонь і смерть. Треба його розуміти, якщо він пожирує з жінкою, або забере якусь дрібничку".¹³

За перші чотири місяці війни гітлерівські війська окупували цілу Україну й опинились у десяти кілометрах від Москви. На другий рік вони дійшли до Сталінграду. Мільйони радянських вояків потрапили в полон. Більша частина зброї, виготовлена протягом багатьох років шляхом тяжкого визиску народу, була фактично без бою здана ворогові. На окупованій німцями Україні почався нацистський терор, не менш жахливий ніж сталінський терор 30-их років. Були винищені євреї. Мільйони молоді забрано як "ясир" у німецьке рабство. Радянських полонених, а на Україні це були переважно українці, нацистська адміністрація винищувала голодом і холодом. Уся радянська

13. Мілован Джілас. *Разговори со Сталіным*. Російський переклад 1970, стор. 91, 105.

64 власність і колгоспи були оголошені власністю німецького "райху". На випадок перемоги Німеччини, для українського народу готувалось тотальне рабство і винищення.

Це створило сприятливі умови для партизанської боротьби проти німецької окупації. Зафронтіві керівники КП(б)У очолили більшовицьку партизанку. Фактично її творив генеральний штаб радянської армії і НКВД. Більшовицьку партизанку організували шляхом перекидання у німецьке заплілля парашутистів з того боку фронту. Тут було ще більше випущених із тюрем кримінальних елементів, ніж у Червоній армії. Пізніше більшовицька партизанка поповнилась місцевим елементом. Люди на Україні бачили, що німецькій окупації приходить кінець і, рятуючись від майбутніх репресій за те, що лишилися під німцями, вступали до більшовицьких партизанів. Чим більше відступали німці, тим більше "грішні" люди вписувались до більшовицької партизанки. Але членів КП(б)У в партизанах було тільки трохи більше як 2%, включаючи й тих, що були прийняті в партію під час війни, і тих, що пішли в підпілля.¹⁴ Подавляюча більшість членів КП(б)У, що залишилися під німецькою окупацією, зареєструвалася у німецької влади і проживала легально.

Більшовицькі партизани вели боротьбу не стільки з німецькою окупацією, скільки з українськими повстанськими загонами. Ці останні були створені Організацією Українських Націоналістів (ОУН) і фактично тримали в своїх руках владу по всіх селах на Західній Україні. Німецька влада трималася там тільки в більших містах та на залізницях. Залізничні станції, наприклад, на Волині мали вигляд старовинних фортець, обнесених високим дерев'яним частоколом і земляними валами. Обабіч залізничної колії німці вирубали ліс і розставляли охорону. Та українські партизани, підтримувані місцевим населенням, все ж проривалися до колії залізниці і нищили ешелюни, які везли на фронт постачання для німецьких військ. Більшовицькі партизани, як правило, не трималися на одному місці. Вони рейдували. Наприклад, найбільший загін Сидора Ковпака рейдував "від Путивля до Карпат". (Так були названі і спогоди

14. Н. Ф. Кузьмін. *Коммунистическая партия — вдохновитель и организатор борьбы украинского народа за создание и укрепление Украинского Советского государства*. Москва, 195, стор. 34.

Ковпака). Його загін зформований був на російській території (Путивль) і пушений на українські землі. 65

Деякі місцеві партизани стояли на радянських позиціях, але намагалися бути незалежними від НКВД і російського командування. Таким був, наприклад, самостійницький загін українських комуністів на Чернігівщині під командою Х. За його український незалежний характер більшовицьке військо жорстоко розправилося з ним.

Наказ Москви нищити перед втечею від німецького наступу радянську індустрію, залізниці, колгоспне майно, яке не встигали евакуювати, завдав українській економіці колосальних втрат. Я сам бачив незабутню картину, як серед білого дня злітав у повітря старовинний содовий завод у місті Слов'янську за кілька днів до вступу туди німецьких військ. Усі залізничні колії були зірвані, станції спалені. Коли німецьке військо відступало з України воно поробило теж страшні знищення. Внаслідок руйнування й грабування України воюючими сторонами її народне господарство втратило добра за офіційними радянськими даними на суму 285 мільярдів карбованців.¹⁵ Це становило 40% національного багатства України. Було винищено, вимерло від голоду й хвороб понад 6 мільйонів людности України, що становило 15% її довоєнного населення.¹⁶

Якби наступаючі на Радянський Союз німецькі війська були звичайною, як у попередніх війнах, окупаційною силою, СРСР був би розбитий і від антинародного сталінського режиму не залишилось би й сліду. Але нацистський режим був для завойованих країн на Сході Європи ще страшніший, ніж терористичний сталінський режим. Для України він був однаковий: Сталін хотів виселити українців на Сибір (признання Хрущова на XX з'їзді КПРС), а Гітлер плянував нацистське рабство України і колонізацію її німцями.

Позакривані були всі середні й високі школи. Вулиці Києва були перейменовані на німецькі (імени Гітлера, Нібелюнгів, Вотана та ін.). Абстрагуючи від тотального винищення євреїв,

15. Повідомлення Надзвичайної Державної Комісії по встановленню й розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників. Київ, 1945, стор. 2. Київ, 1945, стор. 2.

16. Всеволод Голуб. "Статистика населення України в 1940-1956 рр." *Вперед* ч. 10, жовтень 1956 р., стор. 2, 3. Мюнхен.

66 нацистський режим сприяв зменшенню іншої людности України, особливо її інтелігенції. По більших містах учені, мистці, технічна інтелігенція були приречені на голодове вимирання. Робітники й службовці міст теж не діставали харчів і мусіли розбігатися по селах. Усе це зробило крутий перелом у настроях населення окупованих німцями територій.

Унаслідку наступив крутий перелім і в боєздатності радянських військ. Цей перелім підсилювався ще й знищенням мільйонів радянських полонених у німецьких таборах. Для найтемнішого радянського вояка стало ясно, що полон, у який він 1941 року без страху здавався, це для нього смерть, а перемога Гітлера — рабство для народу. Після розгрому німецьких військ під Сталінградом у лютому 1943 року радянська армія набула потрібної для наступу боєздатности. Але вона не мала спорядження. Військові заводи України були в німецьких руках. Ленінград був одрізаний. Виручила Америка (США), яка давала і озброєння, і умундирування, і харчі. Та все ж і при такій допомозі сам СРСР не міг впоратися з німцями. Вирішальну роль відіграло бомбардування американською й англійською авіаціями німецьких міст і німецької індустрії. Знищені були найважливіші військові об'єкти, була спаралізована вся німецька промисловість, а населення здеморалізоване. Дії німецької авіації були звужені до мінімуму.

Радянська історіографія закидає альянтам, що вони зволікли відкриття другого фронту в Західній Європі і тим переклали весь тягар війни на радянську армію. Проте другий фронт був друкорядним додатком до розгрому Німеччини з повітря.

Під час війни зафронтена пропаганда ЦК КП(б)У стала все більше грати на українському патріотизмі. А 1 лютого 1944 року Верховна Рада СРСР змінила конституцію на користь союзних республік. Для Української РСР було визнано право утримувати безпосередні дипломатичні зносини з чужоземними державами та мати власне військо. 5 лютого 1944 року українського письменника Олександра Корнійчука було призначено наркомом закордонних справ УРСР.

Що ці зміни були суто декларативними і, наприклад, військове міністерство УРСР ніколи не мало навіть свого приміщення, як не має й міністра,, то інша справа в конституції УРСР ще й сьогодні значиться: "Стаття 15-а. Українська РСР має свої республіканські військові формування"). Тут важливо відзначити, що Москва вважала за потрібне декларувати

національні поступки українському народові. Це свідчило, що національна свідомість українців під час війни дуже зросла і треба було з нею рахуватися.

Зріст національної свідомости українців на Наддніпрянщині під час війни пояснювався ось чим: упали російсько-більшовицькі пута, і люди дістали можливість заговорити та одержати правдиву інформацію, бо німецькі окупанти не мали змоги затулити всі її щілини. Українці стали гуртуватися по лінії науки, в культурно-освітніх установах (стихійно творилися "Просвіти" та інші товариства), відроджувалась українська кооперація. Була відновлена Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ). Все це було дуже коротко до німецького терору проти українського відродження. До початку цього терору на Україні заіснувало 115 українських газет з незалежними позиціями. Постав літературно-мистецький журнал "Літаври", редагований поеткою Оленою Телігою. Друкувався вже журнал "Розбудова нації" — орган ОУН. Усю цю незалежну українську пресу німці розгромили, розстрілявши редакторів і співробітників. Наприклад, у Києві були розстріляні О. Теліга, редактор газети "Українське Слово" Іван Рогач та інші, розстріляно редакцію в Кременчуці. Замість самостійницьких газет німці утворили слухняні їм типу сьгоднішніх радянських. Українське національно-політичне життя перейшло в підпілля.

Велику роль у відродженні українського національного життя на Наддніпрянській Україні під час німецької окупації зіграв контакт населення УРСР з українським націоналістичним рухом Західньої України. Слідом за німецькими військами на Наддніпрянську Україну просувалася непомітно велика кількість націоналістичної молоді. Попри деякі розходження в ментальності, які молодь ця переборювала своєю жертвовою службою й допомогою українській людності, важливу роль відіграв психологічний контакт західніх і східніх українців. Східні українці були відучені від політичної організації. Вони були стероризовані сталінським режимом, у кожному підозрівали сексота НКВД.

Західньоукраїнська націоналістична молодь, навпаки, була ідеалістична до самопожертви, ініціативна, високоорганізована. Вона заразила молодь Наддніпрянщини своїм ідеалізмом, відвагою, організованістю. Але й західні українці, намагаючись духово злитися з багатомільйоновим українським народом, зрікались того непотрібного, що їх ділило з ним. Треба

68 пам'ятати, що Організація Українських Націоналістів (ОУН), яка утворилась в 1929 р., формувалась під впливом Дм. Донцова та інших теоретиків націоналізму, що намагались прищепити їй ідеологію панівної нації. Проте такі намагання розбивалися об практичну діяльність ОУН, яка боролася проти поневолення й за визволення української нації, а не за її панування над іншими. Не може ж поневолена нація панувати.

Під час війни Головний Провід ОУН ("бандерівці") в офіційному органі "Ідея і Чин" давав уже такі вказівки для посланих на Наддніпрянську Україну своїх членів, які йшли туди "похідними групами": "Треба ліквідувати шовіністичне ставлення до національних меншостей... Ліквідувати прояви шкідливих чужих впливів, зокрема впливи німецьких расистських концепцій і практик, наслідувані в нас некритичними людьми, бо вони створювали б задержувато-презирливу поставу до не-українців і цим відштовхували б національні меншості від української державної справи".¹⁷

У короткому часі похідні групи ОУН злились з місцевим революційним елементом, який доповнив програму національного визволення ОУН програмою соціального визволення людини. Ідеологічні розходження (соціалізм, марксизм і т. ін.) були відсунені на задній план завданнями визвольної боротьби народу проти обох поневолювачів (Гітлера й Сталіна). Послані ОУН похідні групи сприяли бурхливому зростові української національної свідомості на Наддніпрянщині. Особливий успіх похідні групи мали на півдні України, зокрема в індустріальному Донбасі.

Німці розпочали масові розстріли українських самостійників. Одна ОУН (Мельника) втратила під час війни 4756 своїх членів, у тому числі на території т. зв. Райхскомісаріату 95%.¹⁸ Керівник північної похідної групи ОУН (Бандери) Дмитро Мирон-Орлик згинув на вулицях Києва 25 липня 1942 від кулі енкаведиста на службі в Гестапо. За його смерть помстилися друзі, застреливши там же в Києві того енкаведиста й гестапівця, що був у його товаристві.¹⁹

Похідні групи змушені були творити глибоко законспіроване підпілля. Як пише Л. Шанковський, "місцеве населення масово

17. Лев Шанковський. *Похідні групи ОУН*. Мюнхен, 1958, стор. 20,21.

18. Там таки, ст. 12.

19. Там таки, ст. 11.

поповнило ряди підпілля, не виключаючи не-українців, що замешкували південну Україну”. І Шанковський наводить цитату учасника похідної групи в Донбасі Є. Стахова: “Татари, грузини, греки, а навіть росіяни ставали в ряди українських самостійників. Кличі, які кидали українські самостійники, доходили до свідомости тих чужинців і вони переконувалися, що їм буде краще жити в самостійній Україні, як у советському раю чи гітлерівській новій Європі. Вони передруковували наші листівки й літературу на свою мову й поширювали їх між своїми земляками. Німці їх теж арештували й жорстоко карали”.²⁰

У той же час перший секретар ЦК КП(б)У Микита Хрущов давав партизанам вказівки — нищити на Україні мости, руйнувати залізничні колії, “створити нестерпні умови для противника в його тилу”.²¹ Якщо для ворога нестерпні, то для населення тим паче. Бож озброєний окупант не потерпить, щоб населенню жилося краще, ніж йому. Коли окупант не має харчів і палива, він забере їх у населення. Хрущов і Москва розкривали своє нелюдське ставлення до населення України під час війни. Коли війна перенеслася на терени Німеччини, німецькі війська не давали наказу творити на теренах зайнятих ворогом “нестерпне становище”. Німці, як і Москва, творили “нестерпне становище” на Україні.

Розпочатий уже від кінця 1942 р. нацистський терор проти українських патріотів дедалі посилювався. Його провокували керовані Брежневим (з-за фронту) агенти НКВД, що просякали в Гестапо, в місцеву поліцію, органи цивільної влади. Німці розліплювали по всій Україні розпорядження, що хто буде переховувати українських революціонерів, той буде покараний розстрілом. На кожному домі мусів висіти список мешканців. Гестапівці, німецька поліція і шуцмани робили постійні контролі будинків. Енкаведисти на німецькій службі, або більшовицькі підпільники шукали українських революціонерів і ліквідували їх самі або з допомогою німців.

Україна виходила з війни далеко вже не тою, якою була на початку. Припинення на кілька років сталінського терору та зріст національної свідомости значно змінили ідейно-політичне становище на Україні. Усі післявоєнні роки і аж до смерти Сталіна КП(б)У намагалася викорчувати зрослу національну свідомість українців і насадити в Україні російсько-більшовицький патріотизм.

20. Там таки, ст. 166.

21. *Нариси історії Комуністичної партії України*. Київ, 1961, ст. 487.

КІБЕРНЕТИКА: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД ТА ПРИЧИНОК ЯРОСЛАВА ГРДИНИ

Проф. Василь Чапля

Двадцяте століття вважають учені століттям кібернетики. Тому хочемо познайомити читачів, зацікавлених у питаннях кібернетики, з головними рисами цієї науки.

Поява книжки "Кібернетика" 1948 р., яку написав американський учений Норберт Вінер, викликала спочатку великі дебати. Деякі філософи гадали, що це фальшива наука, і поставились до неї негативно. Інші вбачали в цій науці зірку майбутнього розвитку керування у виробництві, суспільстві тощо. Тому, ознайомившись з цією книжкою, шукали дальших джерел цієї науки.

Вінер написав, що його книжка є результатом більш як десятилітньої праці, яку він проводив разом з Артуром Розенблїтом та групою вчених, що сходились раз на місяць, щоб провадити дебати на різні наукові теми. Тут ще не було мови про науку, що пізніше дістала назву "кібернетика".

Щойно згодом, коли математики Норберт Вінер та Юліан Бігелов зголосились до військового авіаційного відділу повітряної оборони, обидва почали вивчати проблему завбачання місця літака і прийшли до висновку, що дуже важливим фактором у цій техніці є *зворотний зв'язок*. При цьому ствердили факт, що завбачання місця літака слід встановити за допомогою статистичної науки.

Початки сучасної кібернетики знаходимо в 1942 р. також у Франції, де фізіолог Л. Лапїк та математик Л. Куффіньял займались подібними проблемами, як група Вінер-Бігелов-Розенблїт. З весною 1947 р. запрошено туди Вінера, який ствердив факт, що подібний шлях у досліджах існував в обох групах, які вивчали проблеми теорії регуляції та інформації і статистичної науки з погляду математики.

Слід зазначити, що французький математик та фізик Андре-Марі Ампер (1775-1836) вивчав теж способи керування суспільністю, подібно як грецький філософ Платон. 1833 р. написав він працю, друга частина якої, "Essai sur la philosophie des sciences" (видана по смерті автора 1843 р.), носить назву "Кібернетика" (у французькій мові "Cybernetique"). Ампер дав цю назву, щоб сугестивно означити ролю стерничого, що має досягнути встановлену мету.

Норберт Вінер не знав, що Ампер перший у середині 19-го століття використав назву *кібернетика* для своєї праці. Він був переконаний, що разом з Розенблітом та групою своїх співпрацівників відкрив нову галузь науки, тому старався підібрати для неї відповідну назву. Вибрано назву *кібернетика*, яка походить від грецького слова *кібернетес* — стерничий. При виборі цієї назви вони признали, що першою працею про механізми із зворотним зв'язком була розвідка "On Governors", яку написав Джеймс Клерк Максвелл 1868 р., та що слово *говернор* походить від латинської плутанини грецького слова *кібернетес*. Вінер пише, що хоч назва *кібернетика* походить з 1947 р., слід її перенести на рік 1942, коли почалися праці цієї групи.

Як уже сказано, слово *кібернетика* походить із старогрецької мови й означає опанувати, керувати. Слово *кібернетес* перший ужив Гомер 3.500 літ тому, оспівуючи у своїй праці стерничого Фронтія, який під час бурі на морі привіз виправу на Трою.

Поль Косса пише: "Вінер помилково гадає, що встановив нову назву *кібернетика*; вона походить від грецького слова *кібернетес* — стерничий. Ця назва існує вже у Платона в розумінні мистецтва керувати кораблем і також державою. Цю плутанину спричинив брак цього слова в англійських словниках".

З словом *кібернетика* стрічаємось у Ксенофонта в його праці "Спогади про Сократа", в працях Плутарха та інших грецьких учених.

Кібернетику ділимо на сучасну, "клясичну" (яку знаємо з праць Гомера, Платона Ксенофонта) та на астрокібернетику (астрономічну кібернетику).

У чому суть сучасної кібернетики? Вінер пояснює назву *кібернетика* словами: "або керування в живих організмах (істотах) та машинах".

Академік Віктор Глушков, директор Інституту кібернетики Української Академії наук у Києві пише в 6 томі "Української радянської енциклопедії": "Слід відзначити, що ще на початку 20-го сторіччя, задовго до Вінера, український учений Ярослав Грдина висловлював думки про взаємозв'язок між автоматикою й біологією, аналогічні тим, які привели Вінера до написання його книжки".

На конгресі Міжнародної федерації автоматичного керування (ІФАК) 1960 р. у Москві виступив проф. О. І. Кухтенко, член-кореспондент Української Академії наук у Києві, з доповіддю "Про динаміку устроїв, які імітують живі організми". Кухтенко подав короткий зміст праць проф. Ярослава Грдини в області динаміки живих організмів.

На цій конференції був присутній і Норберт Вінер, якого батько походив з колишньої Росії (тому його син добре знав російську мову). Вінер там заявив, що він та його група читали праці Ярослава Грдини та використали їх у своїй публікації "Кібернетика". Він рекомендував вивчати праці Ярослава Грдини.

З уваги на те, що ми вже згадали про клясичну кібернетику, продовжуватимемо про сучасну кібернетику після короткої статті про астрокібернетику. *

Астрокібернетика вивчає керування планет та Сонця. Астрономічна кібернетика доводить, що кібернетика є така стара, як світ, бо Сонце та планети керуються зворотним зв'язком і тому називаємо їх кібернетичними системами.

Хемічний склад Сонця: 73% водня, 25% гелія, 2% інших елементів. Дотеперішні теорії про переміну водня в гелій розходяться. Одною з перших є гіпотеза Бете та Вейсцеккера, за якою кожної секунди 564 мільйони тонн водня йде на втрату і, навпаки, прибуває 560 мільйонів тонн гелія. Новіша гіпотеза походить від Гранта Кочарова, працівника фізико-технічного інституту Академії наук СРСР, який твердить, що "горить" тільки неутріно, та подає інформацію про температуру й хемічний склад матерії всередині Сонця.

Чехословацький астрофізик Мразек** твердить, що кожної секунди перетворюється певна кількість водня в гелій у

*Ця моя стаття публікується вперше в літературі.

**Мразек, Іржі. Місяць — вартівник життя на Землі. "А3 Магазін", 1972, ч. 3.

відношенні 4:1. Всередині Сонця настає сполука 4 ядер водня в одно ядро гелія. Значить, гіпотези не погоджуються.

Джерела енергії всередині Сонця є по суті керуючою термонуклеарною реакцією. Увесь процес здебільшого залежить від температури. Стрічаємось тут з таким зворотним зв'язком, який можемо назвати самоорганізацією, саморегуляцією: якщо температура підвищиться — ядро розшириться, внаслідок чого воно "охладжується". Швидкість реакції стримується, тиск середовища знижується і може дійти до контрдії, внаслідок чого температура підвищиться і цілий процес прискориться.

З погляду механіки, зворотний зв'язок — це відцентрова сила, яка є така велика, як тяготіння (гравітація) Сонця. Наслідком відцентрової та доцентрової сил є рух планет.

Усі роди кібернетики — сучасна, астрокібернетика і клясична — керуються за допомогою зворотного зв'язку. Усі кораблі були здавен-давна оснащені механізмами (регуляторами), які керувались за допомогою зворотного зв'язку.

Джеймс Кл. Максвелл, про якого ми вже згадували раніше, написав розвідку "Про регулятори", в якій подав математичну теорію регуляції. За цією теорією, округа регуляції є самостійною системою, обладнаною зворотним зв'язком: це творить суть сучасної кібернетики.

Розуміння слів: регулювати, регулювання та округа регуляції подає німецька норма (Дін, 1926): "Регуляція здійснюється в закритій окрузі, обладнаній зворотним зв'язком."

Германн Шмідт був з 1940 р. у постійному зв'язку з тодішнім державним патентним урядом у Берліні, де мав можливість переконатись, що багато патентових заяв були скеровані на техніку регуляції, підвалиною якої була закрита округа із зворотним зв'язком, як це подав Максвелл у своїй математичній теорії.

Виробничі процеси є тісно зв'язані з принципом зворотного зв'язку. Вперше, вже 1588 р. написано про систему регулювання, яка використовує зворотний зв'язок, у рукописах італійця А. Рамеллі, що описав автоматичний регулятор для підтримання сталої швидкості обороту млинського каменя.

Деякі вчені твердять, що Ватт використав принцип зворотного зв'язку у своєму регуляторі. Ватт рішучо заперечує, буцім то він є винахідником відцентрового регулятора

швидкості парової машини. Він писав: "Використання відцентрового регулятора не є новим винаходом, бо цей принцип уживали інші для регуляції води, вітряків та іншого уладження.* Ваттові був признаний патент 1769 р. не на регулятор, але на поліпшення в цьому регуляторі.

Хто є винахідником регулятора — покищо не відомо.

О. Г. Івахненко пише,** що у зв'язку з рядом невдач і аварій з регуляторами швидкості парових машин і турбін, виникла необхідність розробити теорії автоматичних регуляторів. Основне пояснення явища коливальної нестійкості систем зворотного зв'язку знаходимо у працях І. О. Вишнеградського (1835-1895), якого заслужено називають основником сучасної теорії автоматичної регуляції.

І. О. Вишнеградський у 1870 р. сформулював дві відомі тези, які є досі підвалиною теорії одноконтурних систем зворотного зв'язку:

- 1) без статизму немає регулятора;
- 2) без тертя (катаракту) немає регулятора.

Після смерті Вишнеградського 1895 р. знайшлась група опонентів, зокрема другої тези. Цю групу очолював О. В. Гречанинов, який не лише в російській літературі, але й у французькій доводив, що друга теза Вишнеградського неправильна. На оборону Вишнеградського виступив український вчений Ярослав Грдина, як визначний математик та фізик, фахівець у цій галузі. Полеміка відбулась у технологічних журналах у 1896-1900 рр. Грдина довів, що теорія Вишнеградського правильна.

З уваги на те, що Ярослав Грдина не тільки оборонив тезу теорії автоматичної регуляції Вишнеградського, але й доповнив її і на переривчасті дії, слід цю теорію автоматичного регулювання назвати теорією Вишнеградського-Грдини.

GERMANN SHMIDT, ZASNOVNIK KIBERNETIKI V NIMETSCHINI.

Германн Шмідт виступив 17 жовтня 1940 р. в Берліні з доповіддю для техніків і біологів, в якій довів, що регуляція є

*О. Mayr, Zur Fruehgeschichte der technischen Regelungen. Muenchen, Oldenburg, 1969.

**О. Г. Івахненко. "Кібернетичні системи. Київ, ДВТЛ, 1963.

такою самою проблемою техніки й фізіології. Ця доповідь була опублікована 1941 р.

75

Шмідт переконував керівників берлінської політехніки та працівників в області автоматизації в промислі про потребу навчання загальної науки про округи регуляції. Від 1944 р. очолював Шмідт катедру загальної науки про округи регуляції. Ця наука по суті вповні відповідає кібернетиці, яка чотири роки пізніше появилася заслугою Норберта Вінера. Але Шмідту належить право першенства.

КІБЕРНЕТИЧНИЙ АВТОМАТ НИКОЛИ ТЕСЛІ

Хорватський фізик і піонер електротехніки Никола Тесля відкрив керування автомату на віддаль 40 км від Нью-Йорку за допомогою електромагнітних хвиль. 1900 р. написав він до одного американського журналу: "Я рішив побудувати автомат, який подібно до мене реагував би на зовнішні спонуки".

Тесля писав також, що задумує побудувати автомат "з власним розумом", тобто пам'яттю, що на випадок самостійної дії міг би реагувати на зовнішні спонуки. Такий автомат мав би змогу працювати за інструкцією (програмою), даною йому заздалегідь. Автомат міг би набувати досвіди, які б записував, запам'ятовував та "учився", а це мало б значення для його дальшої праці. У той час це були фантастичні відкриття, які на десятиліття випередили науку про кібернетичні системи.

ПРИНЦИП ЗВОРОТНОГО ЗВ'ЯЗКУ В ЛЮДСЬКОМУ ТІЛІ ТА В ЖИВИХ ІСТОТАХ УЗАГАЛІ

Біологія вже давно ствердила факт, що в людському організмі існують округи керування із зворотним зв'язком. Біолог Р. Вагнер опублікував 1925 і 1927 рр. розвідку, в якій довів, що в людському організмі існують біологічні округи керування, які вповні відповідають зворотному зв'язку технічних автоматів.

Ярослав Грдина (1871-1931) вивчав динаміку живих організмів з погляду механіки, при чому він витворив математичні моделі (структури); з них можна побудувати моделі, які будуть імітувати динаміку живих організмів. Цю галузь науки називаємо *біокібернетикою*.

Ми вже згадували про те, що О. І. Кухтенко виступив у Москві 1960 р. з доповіддю про динаміку устроїв, які імітують живі організми. У цій доповіді він користувався математичними структурами Ярослава Грдини, щоб продемонструвати динаміку штучного серця та поведінку штучної черепахи.

Ярослав Грдина написав 27 наукових праць, з яких 6 торкаються динаміки живих організмів.

У публікації "Пояснення до динаміки живих організмів" 1912 р. Грдина писав, що "автомобіль, корабель, літак і т. д., як цілість, є механічно подібні до живих організмів" та що "для системи, яка складається з живого організму та автомату, можна скласти математичні рівняння (моделі) подібного роду як для живого організму". Так Грдина перший у світі створив 1912 р. сервомеханічні зв'язки. Другим автором, який 1924 р. писав про сервозв'язки, був А. Беген.

Автор цих рядків звернувся до дочки Ярослава Грдини з проханням, щоб написала спогади про свого батька. У своїх спогадах вона згадує, що питала свого батька, котру свою працю він вважає за найкращу. Проф. Грдина відповів, що його праці про динаміку живих організмів є оригінальні, бо цим питанням ніхто перед ним не займався.

Під сучасну пору, вивчення динаміки живих організмів та створення математичних структур (моделів) з погляду кібернетики є дуже цікавим завданням, яке відкриває великі можливості в області автоматизації виробничих процесів. Цими питаннями займається *біоніка та біокібернетика*.

Біоніка поділяється на три напрями: біологічний, технічний і теоретичний. Біологічний напрям вивчає різні фізіологічні системи й динаміку живих організмів, намагаючись з'ясувати принципи, на яких ґрунтуються ці системи і функції. Технічний напрям створює електронні та інші моделі та прилади, які працюють за тими ж принципами, що й органи живих організмів. А теоретичний напрям розробляє математичні моделі процесів, які проходять в організмі.

Живі організми стають прототипами для біокібернетики. Але системи й апарати, створені людиною, ще багато в чому поступаються перед біологічними системами. В мозку людини, наприклад, є близько 14 до 17 мільярдів нервових клітин, що мають загальний обсяг 1,5 кубічного дециметра. Енергія, яку використовує мозок, не перевищує кілька десятків ватів. Якщо б ми спробували створити лічильну машину з кількістю елементів, що дорівнюють кількості нервових клітин мозку, то її розміри дорівнювали б стоповерховому хмаросягові. Для живлення такого велетня потрібна електростанція потужністю 100 мільйонів кіловатів.

З другого боку, біологічні системи діють з надзвичайною надійністю. Візьмемо знову ж таки мозок людини. Він служить десятки років без перебоїв, забезпечуючи нормальну життєдіяльність усього організму. Встановлено, що з роками кількість нервових клітин у мозку зменшується, вони поступово гинуть. І все таки мозок і далі виконує свої численні, надзвичайно складні обов'язки.

Розглядаючи мозок, як систему передачі й опрацювання інформації, вірменські дослідники* дійшли до дуже цікавих висновків. Виявилось, що окремі нервові волокна, ці основні канали передачі інформації в мозкові центри, самі по собі працюють не досить надійно, тоді як уся система в принципі безвідмовна. Чим це пояснити? Після великого циклу експериментів стало зрозуміло: надійність роботи всієї системи мозку є результатом того, що зовнішнє подразнення перетворюється нервовими волокнами в цілу "пачку" послідовних імпульсів. Якщо не всі, то деякі з них неодмінно досягають центру системи. Крім того, ефективність діяльності мозку збільшується завдяки передачі однієї й тієї ж інформації по багатьох нервових волокнах одночасно.

Мозок є обладнаний так званою поліаналізаторною діяльністю. Він одержує й опрацьовує інформацію по багатьох каналах зв'язку — аналізаторах, тобто нервових приладах, які перетворюють зовнішню енергію в нервовий імпульс. Аналізатори бувають зорові, слухові, шкірні, рухові та інші.

Результати експериментів у лабораторії нейробіоніки, як правило, піддають математичним аналізам, розробляють алгоритми діяльності елементарних біологічних систем. Науковцям удалось створити математичну модель нейрона — основного елементу мозку. Так крок за кроком учені вивчають принципи біологічних систем, щоб використати їх у практичній діяльності людини.

ЯК ПОДІЛЯЄТЬСЯ МОЗОК?

Мозкова хірургія та електронна мікроскопія дали змогу відкрити таємницю мозку, який складається з чотирьох компютерів; кожному з них дана окрема функція, а всі вони творять одну цілість за допомогою великої кількості зв'язків.

*"Наука і суспільство", ч. I. 1972.

Перший компютер захоплює спонуку (ініціативу) та є аналізатором для важливіших інформацій.

Другий компютер утримує зв'язок.

Третій — творить подвійну калькуляційну машину. Там знаходиться правдоподібно пам'ять.

Четвертий компютер керує чуттями голоду, спраги та іншими.

ОПИС ЖИТТЯ ЯРОСЛАВА ГРДИНИ

Ярослав Грдина народився 21 січня 1871 р. в місті Пільзені (Чехо-Словаччина). Його батько, Іван Грдина був капельмайстром військової капелі. 1874 р. прочитав Іван Грдина оголошення, що в Росії шукають капельмайстра до військової оркестри. Він зголосився і був прийнятий. Розв'язав службове відношення з австрійським військом та поїхав до міста Вильна, щоб почати службу та придбати помешкання для родини, яка залишилась у Пільзені. До Вильна приїхала родина Грдини 1875 року.

Ярослав учився в середній школі добре. Мав великі успіхи в математиці та фізиці. Давав лекції і йому подобалось вчительське звання. Після іспиту зрілості 1889 р. поїхав до Петербургу, де зголосився одночасно до трьох інститутів: технологічного, зв'язку та гірничого. В технологічному інституті відбувались іспити скорше за інші. Іспити склав добре і був прийнятий до механічного відділу. Вчився дуже добре. Інститут закінчив 1894 р. як інженер-технолог. Того ж року одружився. З цього подружжя народився син Володимир.

Грдина прагнув стати професором, тому подав заяву до міністерства освіти, яке післало його на рік у Німеччину для підготовки до звання професора. Рік пізніше Я. І. Грдина став викладачем Катеринославського вищого гірничого інституту, де він приготувався до іспиту.

Після успішного захисту дисертації на тему "Стійкість руху машини, керованої відцентровим регулятором" він отримав звання професора і йому було доручено завідувати катедрою прикладної механіки.

1911 р. переіменовано Вище гірниче училище на Гірничий інститут, в якому Я. І. Грдина мав такі самі функції як раніше. 1919 р. перейменовано назву міста Катеринослав на Дніпропетровськ, і з того року читав Я. Грдина лекції паралельно і в

Дніпропетровському університеті та був завідуючим катедрою теоретичної механіки. Від 1923 р. був Я. І. Грдина також професором теоретичної механіки у вечірньому металургійному інституті.

Крім педагогічної діяльності, професор Грдина був інспектором гірничого училища з 1910 по 1912 рр.; з 1912 по 1917 рр. — деканом, а з 1920 по 1921 рр. — ректором гірничого інституту.

З 1922 р. Я. І. Грдина незмінний керівник науково-дослідної катедри механізації при ДГІ, де концентрувалась науково-дослідна діяльність усіх викладачів теоретичної та прикладної механіки Дніпропетровська.

Науково дослідна катедра це в сучасному розумінні дослідний інститут, який нараховував 24 чоловіки. Крім проф. Грдини, який поруч керівництва катедри був завідуючим секцією теоретичної механіки, там були такі видатні вчені, як академік Олександр Миколайович Динник, завідуючий секцією прикладної механіки професор В. М. Маковський, професори К. Е. Реріх, С. П. Гомелля, А. С. Співаковський, О. О. Беліков, О. С. Докшин. Сюди входило ще 13 аспірантів, між якими був і Євтихій Якович Іванченко, асистент проф. Грдини в осінньому семестрі 1928/29. Ця катедра мала право проводити дисертації для одержання звання доктора технічних наук.

Проф. Я. І. Грдині були притаманні широка ерудиція і глибоке знання всіх курсів, які він читав. На лекціях він ніколи не користувався конспектами, але вчив студентів добре розбиратись у довідниках. До нього звертались часто студенти з проханням пояснити деякі наукові питання. Проф. Грдина дуже радо "на ходу" давав пояснення wraz з відповідними математичними чи фізичними моделями. За те студенти називали його "Ярославом Мудрим". Він був надзвичайно простим і безпосереднім, за що його студенти глибоко шанували.

На початку семестру 1929/30 Я. І. Грдина став погано почуватися і вимушений був припинити читання своїх курсів з прикладної механіки. Всі лекції були передані асистентові Іванченкові.

Коли часом Я. І. Грдині було краще, він повертався до праці, але через тиждень-два стан здоров'я його гіршав і знову він припиняв лекції.

1930 р. металургічний факультет ДГІ відокремлено в самостійний інститут, і проф. Я. Грдина перейняв завідування катедрою цього інституту. Та стан його здоров'я дедалі гіршав. Йому зроблено операцію, на нещастя, невдало. Далі друга операція, нарешті третя, і Ярослава Івановича Грдини не стало.

Його кол. асистент, під сучасну пору професор Іванченко пише: "Ми поховали не тільки вченого світової категорії, але й людину з ширим серцем до молоді". Проф. Грдина помер 2 червня 1931 р., закінчивши 60 літ життя. Похоронено його на Севастопільським кладовищі.

ВАЖЛИВІШІ ПРАЦІ Я. І. ГРДИНИ

До найвизначніших праць Я. І. Грдини належать 6 праць з динаміки живих організмів. Ці праці мають практичне значення, бо підвалини, покладені в них, знаходять дальший розвиток у сучасній кібернетиці.

Я. І. Грдині належать три оригінальні праці з фундаментальних питань теоретичної механіки. До них належить "Новий виклад основних принципів теоретичної механіки" (1905), "Функції руху" (1906) та "Міри руху" (1907).

У 1910 р. виходить праця Я. І. Грдини "Міри відхилення в механіці"; в її розділі п'ятому Грдина подає виклад динаміки живих організмів, який продовжує в дальших працях з рр. 1911, 1912, 1913 і 1916. Спираючись на фундаментально розроблену теорію динаміки звичайних матеріальних систем і досліджуючи специфічні особливості живих організмів, Я. І. Грдина послідовно встановлює класифікацію зв'язків, варіаційні принципи, динамічні рівняння руху і методи їх інтегрування, основні теореми динаміки живих організмів. Згідно з його твердженнями, динаміка живих організмів становить клясичну динаміку невільних матеріальних систем, підпорядкованих вольовим зв'язкам.

У працях з динаміки живих організмів широко використовуються методи аналітичної механіки — теорія диференційних рівнянь і варіаційні принципи. Ці досліди явились провісником сучасної науки біокібернетики.

Я. І. Грдині належить пріоритет у встановленні поняття сервозв'язків другого роду, які грають велику роль в кібернетиці та в теорії автоматичного регулювання.

Академік О. О. Андронов і член-кореспондент І. М. Вознесенський у своїй спільній праці, виданій Академією наук СРСР у Москві, пишуть: "Праці Ярослава Грдини містять фундаментальні наукові успіхи".

Академік О. М. Терпигорев читав свої курси в Дніпропетровському гірничому інституті, тому знав дуже добре професора Я. І. Грдину. У своїй праці з 1956 р. він пише: "Курси про прикладну механіку читав професор Ярослав Іванович Грдина — людина дуже талановита та великого ума".

Академія наук СРСР видала 1971 р. книжку Т. В. Путяти і Б. Н. Фрадліна "Ярослав Іванович Грдина — 1871-1931", в якій висвітлено науково-дослідні праці й завдання, які вирішував Я. І. Грдина. Цікаво підходять автори до питання, чому праці Я. І. Грдини залишилися досі невідомими. Вони пишуть: "В історії науки є чимало прикладів, коли важливі наукові дослідження не були сприйняті сучасниками і залишилися невідомими для наступних поколінь дослідників. Причини такого стану різноманітні: вони залежать як від рівня розвитку науки, так і від деяких випадкових факторів: публікації досліджень у мало-відомих виданнях і відсутности контакту вченого з послідовниками. Наукові праці Я. І. Грдини відносяться саме до такої категорії досліджень. Смілива ідея створення математичних основ для однієї з галузів біології — науки про рух живих організмів — не була сприйнята його сучасниками. Це й зрозуміло, якщо врахувати, що професор Я. І. Грдина працював в оточенні вчених, далеких своїми інтересами від тих проблем, які він розробляв. Опублікування ж досліджень Я. І. Грдини в "Известиях Екатеринославского горного училища" не могло сприяти приверненню уваги спеціалістів-біологів до цих праць. Інакше ми не можемо пояснити ту обставину, що до останнього часу видатні роботи Я. І. Грдини залишилися забутими і не згадувалися у вітчизняних працях з теоретичної механіки, з біомеханіки і біофізики. Він опублікував 27 важливих наукових досліджень і посібників з різних розділів механіки".

Ярослав Іванович Грдина був двічі одружений. Перша дружина важко захворіла та померла 1904 р. З першого подружжя народився син Володимир. Удруге Я. І. Грдина одружився 1909 р. і з цього подружжя 1911 р. народилася донька Ольга Ярославна, яка померла 1971 р. в Донецьку. З покійною мав автор цих рядків зваве листування.

У зв'язку із сторіччям з дня народження Ярослава Івановича Грдини Дніпропетровський гірничий інститут влаштував 2.2. 1971 р. вшанування пам'яті свого професора, який з 1901 по 1931 рр. був завідуючим катедрою прикладної механіки цього інституту.

На будинку ДГІ при вході встановлено меморіальну дошку в пам'ять професора Я. І. Грдини.

Чехо-Словаччина в свою чергу відмітила 100-річчя з дня народження Я. І. Грдини, свого кол. громадянина з міста Пільзена. Комітет історії наук та техніки при Чехословацькій Академії наук у Празі влаштував 27 січня 1971 р. урочисте засідання, на якому з доповіддю про життя та наукову діяльність ювіляра виступив дослідник цього вченого проф. Василь Чапля.

25 листопада 1971 р. подібне вшанування влаштував комітет кібернетики при Чехословацькій Академії наук, в якому з доповіддю про Ярослава Грдину виступив знову проф. В. Чапля.

4 квітня 1972 р. Комітет аплікованої кібернетики при Чеській науково-технічній спілці в Остраві влаштував краєву конференцію, на яку запрошено проф. В. Чаплю з доповіддю про історію кібернетики і про причинок проф. Ярослава Грдини.

Централя Чеської науково-технічної спілки в Празі при співучасті Дослідного інституту математичних машин улаштувала 11 травня 1972 р. доповідь проф. В. Чаплі на ту ж тему.

В. Чапля написав розвідку на тему "Вчений Ярослав Грдина поклав підвалини сучасної кібернетики", яка була опублікована 1 травня 1970 р. в газеті "Нове життя", що виходить у Пряшеві.

Крім того, В. Чапля написав з цієї нагоди кілька статей до різних чеських та словацьких часописів. 15 червня 1971 виступив проф. Чапля з доповіддю про історію кібернетики і про причинок Ярослава Грдини, як гість Німецької Академії наук у Берліні, а 16 червня 1971 р. в берлінському радіо.

ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ І РАДЯНСЬКА АРМІЯ

Анатоль Камінський

31 серпня 1970 р. закінчився перед воєнним судом Балтійської воєнної округи процес "Союзу боротьби за політичні права". Його провідник — Геннадій Владімірович Гаврілов, офіцер Балтійської морської фльоти й воєнний інженер, був засуджений на 6 років тюрми. Його співробітники: Алексій Косирев, теж воєнний інженер і офіцер морської фльоти, на 2 роки тюрми, а Парамонов, з такою самою професією, і Сергій Солдатов, начальник Політехнічного інституту в Талліні, були запроторені до психіатричної тюрми. "Союз" викрили в травні 1969 р., коли й почалися перші арешти в Талліні, які поширилися і на інші міста: Ленінград, Калінінград, Баку, Хабаровськ і Перму. Хвиля арештів захопила була теж Польщу, точніше, радянських офіцерів, стаціонанованих у цій країні. Всього було арештовано і переслухано понад триста осіб, переважно офіцерів морської фльоти та інших військовиків. Ішлося тут про розгалужену підпільну військову організацію, побудовану на суворій конспірації і дисципліні, з власною підпільною друкарнею, яка мала друкувати орган "Союзу", журнал "Демократ". Згідно з даними "Хроніки текущих событий", провідники Союзу були в контактi з представниками загального демократичного руху. Їхня програма була викладена в самій назві "Союзу": боротьба за політичні права.

І хоч слідство тривало понад рік та сотки людей були вплетані в справу "Союзу", проте режим доклав усіх зусиль, щоб цю "аферу" затушкувати, применшити, закрити. До речі, цим теж (а не лише тодішніми "ліберальними" обставинами) треба пояснювати факт що присуди були загалом доволі м'які, як на радянську дійсність. Режим не хотів розкриття і розголошення правди про "Союз", його програму, його організацію та впливи серед військових кол, і оминав усього, що надало б цій справі зайвого розголосу, включно з високими вироками. Зрештою, ці останні й так можна буде "продовжити", чи розв'язати іншим способом "потиху", в рамках відомих КГБівських практик.

Причина цих маскувальних і притушковальних намагань режиму відома: афера "Союзу", підпільної військової організації, вдаряла особливо гостро по престижі цілого режиму і зокрема по його збройних силах. Якраз останні, зокрема офіцерський корпус, вважалися і вважаються не лише воєнною рукою партії, але й осередком найбільш консервативних, неосталінських елементів. І хоч така генералізаційна оцінка була і є доволі суб'єктивна й одностороння (чого підтвердженням, до речі, є сама афера Гаврілова і його колег та ген. Григоренка), то тим не менше армія мала і має надалі загальною репутацію консервативної, просталінської сили.

Але справа була не лише в ударі по престижі. Підпільна військова організація мала ще свою окрему вимову на тлі інших антирежимних рухів. Вона замикала передусім розгорнуте коло антирежимних напрямів, які у своїй сукупності були не лише доказом розкладу і загнивання режиму, але й показником наростання нових опозиційних сил у їхньому повному спектрі. Цей спектр розгортався від різних форм "неорганізованої організованості", включно з демократичним рухом, по через комітети в роді "Комітету для оборони людських прав", аж до виразно організаційно оформлених "Всеросійського соціально-християнського союзу" Огурцова і військового "Союзу боротьби за політичні права" Гаврілова. А все це разом є лише передвісником того, чого треба сподіватися в майбутньому, при дальшій еволюції радянського суспільства й одночасних спробах реакційного режиму ці процеси зупинити і зліквідувати.

В умовах російського тоталітаризму наявність військової підпільної організації значила більше, ніж заіснування її "цивільної" посестри, такого чи іншого характеру. За всяких обставин, у період модерної воєнної техніки, постійно і всюди зростає і помножується коефіцієнт загрози і удару для цілого режиму всякого антирежимного твору всередині тієї ж воєнної машини і цей коефіцієнт є зокрема високий в умовах російського тоталітаризму. Кремль аж надто добре пам'ятає про ролі війська чи то в угорській революції 1956 р., чи в чехословацькій "мирній революції" 1968 р. А передусім він не міг і не може ігнорувати військових революційних традицій, починаючи ще з повстання декабристів 1825 р. Чей же Березневу революцію 1917 р. започаткував Волинський полк, а "Жовтнева революція" була нічим іншим, як переворотом, що його здійснили військові частини. Перша радянська "антирадянська" революція була теж військовою: Кронштадське повстання, 7-18 березня 1921 р., було

ділом кронштадських моряків і, до речі, програмою його була теж боротьба за політичні права, за ради без диктатури партії, чи, як було сказано у їхньому маніфесті, "боротьба за третю революцію". Тут військова формація піднесла була зброю за виразно політичні постуляти, які й знайшли свої ствердження у тому, що "в Кронштаді покладено угольний камінь третьої революції (після Березневої і Жовтневої), яка збиває окови з трудящих мас і відкриває нових шлях для соціалістичної творчости..."

Притаманний усім цим здвигам їхній виразний *політичний* характер, їхній програмовий політикум, здійснюваний військовими силами, як протиставлення до переворотів путчівського типу, яких ніколи не бракувало в історії Росії. Бо хоч, наприклад, декабристи вживали престолонаслідника Константина Павловича, як формального претексту для здобуття лояльності простої військової маси, то їхній виступ не був путчем, але виразно політичним повстанням з широкою програмою докорінних змін внутрі царської Росії.

В. Я. Богучарський писав, що "в Росії протягом цілого 18 ст. армія... доконала мало що не повний десяток державних переворотів", але "характер (цих) державних переворотів, доконуваних у Росії всякими "лейб-кампанцями", був звичайно інший, ніж той, що про нього мріяли декабристи, — перевороти 18 віку були переворотами чисто палатними..."*

Бунт Волинського полку був за своєю суттю стихійним і наперед непідготованим, так само, як і пізніша, нездійснена "третя революція" кронштадців. Жовтневий переворот більшовиків був плянованим; також плянованим та заздалегідь підготованим було повстання декабристів.

Ми не знаємо, чи і наскільки члени "Союзу боротьби за політичні права" вивчали і, тим більше, чи нав'язували до цих попередніх традицій "воєнної революції", але важко собі уявити, щоб будь-хто, серйозно плянуючи антирежимну боротьбу, не студіював і не аналізував військового вкладу в історію та революційної теорії і практики. А незалежно від того, як і що в цьому плянні робили учасники "Союзу", згадаємо на маргінесі про цей збіг обставин, що якраз "нащадки" кронштадців (бож офіцери балтійської фльоти) понад 45 років пізніше виписали на своєму

* Отечественная война и русское общество 1812-1912, издание Исторической комиссии учебного отдела О. Р. Т. 3. Москва, 1912 р., т. 7, стор. 249.

86 прапорі гасла боротьби за політичні права. І варто теж згадати ще про інший збіг обставин: людсько-професійний склад "Союзу" є немов би своєрідним копіюванням організаційних кадрів декабристів.

Якщо історія має бути наукою життя, то передусім через порівняння ситуацій сучасного з подібними ситуаціями в минулому і через проєкції сучасного у майбутнє на основі студії і аналізу цих порівнюваних величин. І в цьому пляні вивчення проєкцій сучасного у майбутнє зокрема допоміжним може бути теж і студіювання декабристського повстання.

Почнемо саме з професійно-персонального складу декабристів.

Хто були декабристи? Це були не тільки в основному офіцери, але передусім найбільш освічена й поступова частина інтелігенції того часу. В протывагу до решти військової і цивільної режимної реакції, що потопала в задусі сумнозвісної аракчєєвщини, декабристи були справжньою елітою — в сенсі не тільки громадсько-політичному, але й теж військовому.

У першому випадку вони були освіченими носіями свободолюбних ідеалів, базованих на західних зразках, які вони принесли з собою з походів у "вітчизняній війні" проти Наполеона. С. П. Мельгунов писав, що "вітчизняна війна і особливо перебування російських військ за кордоном вели ... на шлях пробудження інтересів до суспільних, політичних питань." Наполеон увірвався в Росію, — писав наслідком цього імператорові Ніколаєві А. А. Бестужев — і тоді то російський народ відчув уперше свою силу... Ось і початок вільнодумства в Росії.⁹ Цілий ряд декабристів свідчить нам, що закордонні враження пробудили в них почуття громадськості... З'явилось, накінець, бажання, щоб і Росія користувалась тією ж освіченістю і тією ж свободою, тими ж правами, 'якими користувались деякі із європейських націй...'. 'Французьким ядом' заражувалися не тільки офіцери, але й солдати."⁹*

Забігаючи вперед до наших часів, слід пригадати, що процеси теперішнього "вільнодумства" теж беруть свій початок ще із часів протинімецької "вітчизняної війни". Наслідки зустрічі радянських офіцерів і солдатів з середньою Європою мусіли залишити свій

* С. П. Мельгунов. *Начало либерализма*. Москва, 1912, ст. 195-196.

знак на дальшому розвитку суспільно-політичної думки і офіцерського корпусу і вояцтва на довго після війни. До речі, цей зовнішній вплив діє й по сьогодні внаслідок стаціонарування радянських військ у сателітних країнах, на Близькому Сході і в сфері Індійського океану. При цьому цей вплив дуже різногранний, але не менш сильний і глибокий, як безпосередньо після 2-ої світової війни. Зокрема важливу роль у формуванні політичної думки не тільки військовиків, але й цілого суспільства відіграли і відіграють такі події, як угорська революція 1956 р. чи чехословацькі події 1968-69 рр. Експанзивна мілітарна політика Кремля це — не тільки воєнні бази і побрязкування ракетними стрільнями. Ця політика дає одночасно радянським громадянам можливість порівнювати власний режим і суспільство з іншими, одержувати доступ до забороненого вільного слова й думки, до нових політичних напрямів і програм, до відмінних ідеологічних і світоглядних настанов. Одним словом, це не тільки офіційна імперіяльна політика зачадженої шовінізмом нової чорносотенщини, але й глибокий процес конфронтації радянського громадянина із зовнішнім світом.

Вищезгаданий Мельгунов писав, що після наполеонських воєн "навіть те, що мимоходом доводилося бачити в Європі, породжувало почування, що 'Росія в суспільному, внутрішньому і політичному бутті була зовсім відсталою'. Самозрозуміло, напрошувалося 'порівняння із своїм', виринали питання: Чому ж воно не так у нас?""*

При сьогоднішньому стані засобів інформаційного зв'язку, при наявності різного роду радіо, друкованого слова, туристичного руху й іншого "обміну" — ці шанси "порівнювання із своїм" чужого неспівмірно зросли по всіх профілях радянської спільноти, а в тому теж і армії.

До речі, негативний наслідок такого порівнювання виявляється в російському суспільстві своєрідною історичною константою. Такими ж "константами" є і його похідні: пригадати хоч би, що писав той же Мельгунов про численні випадки залишення російських офіцерів і солдатів на Заході ще після 1812 р., що так дуже перегукується з "неповоротцями" і дефекторами 20 ст. Мельгунов цитував зокрема листа ген. Раstopчїна своїй дружині в 1814 р: "Суди сама, до якого упадку дійшла наша армія,

* Там же, стор. 195.

88 коли старші унтер-офіцери і прості солдати залишаються у Франції, а з кінногвардійського полку дезертирувало в одну ніч 60 чоловік, із зброєю і кіньми". І тому, як пише далі Мельгунов, нічого дивного, що за таких умов, наприклад, "корпус Воронцова після повороту з Франції поспішили відразу розформувати, як висловився Завалішін, за "лібералізм".*

У той час відіграла певну ролю в цьому процесі "порівнювання" теж і еміграція, хоч як малочисельна вона тоді була. Той же автор писав, що "контингент російських лібералів поповнився не лише з військових, але й із тих, які після 1812 р. прагнуть за границю," у відкриті їм з усіх боків Європу".

І знову ж, не може бути сумніву, що вплив сьгоднішніх численних еміграцій значно зріс, незалежно від сучасних більш рафінованих, більш вдосконалених запобіжних поліційно-терористичних практик теперішнього російського режиму.

Але вернімось до декабристів. Богучарський згадував, що "об'єктом для пропаганди визвольних ідей в Росії другого і першої половини третього десятиліття минулого віку стала майже виключно армія, тому що якраз вона була згуртуванням тих найбільш освічених людей, які у військових переворотках в Іспанії, Португалії і Італії шукали тоді зразків для наслідування в Росії. Приклади південнороманських країн тільки переконували декабристів у правильності вибраного ними шляху. Недаром же їхнім найбільш улюбленим героєм став Рієго, недаром декабрист В. Ф. Раєвський заставляв солдатів писати в "прописях" ім'я Квіроги, недаром знаменитий революційний катехизм С. І. Муравьова-Апостола і М. П. Бестужева-Рюміна мав своїм прототипом катехизм еспанський, поданий у французькому романі графа Сальфанді..."**

Були й інші західні впливи, на яких декабристи творили свої власні вартості, даючи відповідь на актуальні питання.

І знову забігаючи вперед, пригадаймо: чи не куди сильніший цей процес "наслідування", "переживування" і засвоювання західних ідей у сьгоднішньому суспільстві? Програма демократичного руху, "Демократ" "Союзу боротьби за політичні права", многогранне трактування демократії в самвидавній літературі, боротьба за людські і громадські права і т. п. — все

* Там же, стор. 196.

** Б. Я. Богучарський, *Пропаганда в армії і тайніе общества*. Москва, 1912, стор. 249-250.

це показники перехресувальних перекликувань із Заходом, і то не тільки з Гароді, Джіласом, Стояновичем, чи й навіть з Толіятті, але й із речниками клясичної ліберальної демократії, західного соціалізму (а не лише соціалізму "з людським обличчям") та модерного капіталізму. Віддаючи належне оригінальній творчості самвидавних авторів, тим не менше треба вказати й на деякий вплив на них "зовні". Таким зрештою є саме життя у своєму суцільному пов'язанні, якого не розділити найбільш міцними "залізними заслонами".

Мало того: тут маємо діло з певним акумуляційним процесом, який наростає цілими роками й десятиліттями та для якого, в першу чергу, обов'язує марксистський закон про перехід кількості в якість. А ножиці між радянською дійсністю і тим, як її представляє офіційна пропаганда, тільки сприяють прискіпшенню цього процесу в некористь режиму.

Декабристи, як відомо, теж опрацьовували нову конституцію і займалися виготовленням власних програмових матеріалів. У своїх спробах вплинути на громадську опінію вони також використовували навіть поезії Пушкіна і Рилєєва: "Що можна було надрукувати, це друкувалося; чого не можна було надрукувати, це пускалося в рух у рукописах". І знову ж, як бачимо, самвидав це тільки ще одна "історична константа" російської дійсності.

Декабристи були не тільки освічені офіцери, але й політично грамотні люди; це була найбільш передова, справжня еліта, яка бачила визволення народів і змодернізування царської Росії у ліберальній (на той час) революції, що їй треба було здійснити військовими силами. Своїми освітніми кваліфікаціями й політичними переконаннями вони яскраво відрізнялися на тлі темної урядової бюрократії з-під знаку Аракчєєва, Невзорова (ще в 1790 р. він назвав був Гетінгенський університет "самим злющим орудієм, розсадником і поширювачем всякого 'розврата' і безбожія"), Магницького ("реформатор університетів, який вимагав, щоб Казанський університет "публічно зруйнувати", бо він заражений духом "вільнодумства і лжемудрія") і їм подібних. Декабристи відрізнялись теж від отої псевдоінтелектуальної верхівки, яка виживалась "інтелектуально", чи радше "спіритуально", в масонських льожах (в деяких з них був також дехто з декабристів) і всяких "містичних гуртках", у роді створеного в 1817 р. "Братства во Христі" графині Татаринової, своєрідної "послідовниці" мадам Крюднер, яка мала "благодійний" вплив на Олександра I-го. Щоправда, в неї

збиралися теж такі гвардійські офіцери, як Д. і А. Р. Милорадовичі і художник Боровиковський, але тон у "засіданнях" надавали таки Е. А. Головін (пізніший головнокомандуючий на Кавказі), російський міністер народної освіти князь Голіцин, тайний радник Попов, обергофмайстер Кошельов, княгиня Енгалічева, княжна Крапоткіна, і священники такі, як Малов і монах Йов...

Що ж робилося на тих "засіданнях" "Братства"? Про це писав сам Попов, що він "почав був мимоходом крутитися, сам налякавшись такого сильного духовного впливу над собою..."* Цей приклад тодішньої містичної вакханалії був зрештою тільки вузькою проекцією "духовного" стану тодішнього естаблішменту, бож сам гурток втішався повною підтримкою царя, включно з фінансовою допомогою.

Якщо ж ідеться про масонські льожі, то вони, без сумніву, відіграли були певну прогресивну роль в поширенні і закріпленні вільнодумства, передусім у початках свого існування, ще заки режим не зробив з них своїх естаблішментських інституцій. Але це тривало не довго. Як пише Мельгунов, "ще до 1812 р. була спроба використати масонські льожі з метою відвернення суспільства від шкідливих починів, перешкодити організуванню будь-яких інших об'єднань, які були основовані на цих починах. У цій справі представлено Олександрові 1810 р. спеціальну записку про заходи для "побудови масонства". Записка рекомендує навіть створити "матір-льожу", спеціальну організацію масонства для вигіднішого поліційного нагляду за ним. І льожі насправді одержують навіть напівофіційний статус. Начальників масонських льож викликував у 1810 р. генерал Балашев, міністер поліції; — вони одержали від нього "особливі доручення" та були зобов'язані кожного місяця подавати в міністерство звіти із своїх зібрань, що їх часто відвідував сам Балишев... Що більше, того ж 1810 р. у члени льожі "Петра до істини", (яка підлягала директоріяльній льожі "Володимира до порядку") вступає сам де Санглен, директор спеціальної канцелярії Міністерства поліції, з метою наглядати, щоб льожа відповідала загальній державній цілі — безпеці..." І далі: "У 1817 р. центральні масонські льожі прийняли постанову, що жодна льожа не буде законною, якщо вона не буде визнана урядом і затверджена центральними льожами..."**

* С. П. Мельгунов, цит. твір, стор. 180.

** Там же, стор. 185-186.

Але і в цих "півофіційних" льожах діялося теж багато чого такого, що сприяло вільнотумству і, вживаючи історичних паралель, можна сказати, що й там були своєрідні автори тогочасних "Політичних щоденників".

Від усіх однак відрізняло декабристів передусім одне: їхнє політичне програмове думання і їхня революційна концепція та настанова. І в цьому сенсі вони були одинокою справжньою суспільно-політичною елітою. Одночасно вони були і фахово-військовою елітою в протигагу до решти офіцерства — зборища отих сумнозвісних аракчєєвських танцмайстрів і церемоніймайстрів. А. А. Кожевников згадує, що ще "на початку 1817 р. великий князь Констянтин Павлович писав у листі до начальника штабу гвардійської дивізії про те, що від 1814 р. "воєнна наука перетворилася в танцмайстерську науку, що гвардія до такої міри вимуштрувана, що її можна заставити пройти церемоніальним маршем на руках..." Він же згадує про те, що зміну варті могли переводити тільки спеціально для цього вимуштрувані підофіцери і солдати, а сама зміна виглядала радше на танцювання складного кадрили.

Фельдмаршал Паскевіч, бувши ще командиром дивізії, писав, що "після 1815 р. фельдмаршал Барклай де-Толлі, який знав війну, підкоряючись вимогам Аракчєєва, почав вимагати краси фронту, яка доходила до акробатики... Це екзерцир-майстерство ми перейняли від Фрідріха II, хотіли бачити в цьому секрет його перемог, не розуміючи його генія, і приймали зовнішнє за суттєве. Фрідріх був радий, що приймають усе, що зайве і, як завжди буває, переймаючи, ще більше його псують. У нас екзерцирмайстерство перейняли в свої руки бездари, а поскільки вони є в більшості ... жодна війна після того не була в стані повернути розум у навчанні війська. Що маємо сказати ми, генерали, коли фельдмаршал згинає свою військову фігуру до землі, щоб вирівняти носки чобіт гренадирам? І якої тоді глупоти можна чекати від майора? За один рік часу ми забули війну, неначебто її ніколи не було, і воєнні прикмети замінилися екзерцирмайстерською ловкістю..."*

Декабристи не належали до категорії тих екзерцирмайстрів, дарма що й на них позначався цей "дух часу". Вони були більш кваліфікованими офіцерами молодшого покоління, які старалися

* А. А. Кожевников, *Русская армия после войны 1812-1814 гг.*, Москва, 1912, стор. 236-237.

вдержати військові знання на висоті європейської воєнної науки, і, якщо пізніше вони не здійснили самого повстання, то не через те, що офіцери по протилежному боці були кращі, але тому, що декабристи не заплянували як слід самої техніки повстання і не продумали до кінця самого оперативно-політичного його завершення. Але про це — згодом.

Радянська армія сьогодні не є самотнім осередком інтелігенції як це було за часів декабристів. Але тим не менше процент освічених людей у ній дуже високий в силу вимог модерної військової техніки та стратегії. Ще Хрушов, "розвантаживши" армію (з економічних причин), позбавив її теж зайвого баласту й переставив її ще більше на рейки раціоналізації і технологізації. Науково-технічна революція зачепить ще більше, ніж дотепер, збройні сили і приведе до ще більшого зросту інтелектуального елементу в них.

Радянська армія сьогодні, це, очевидно, не екзерцирмайстри 20-го століття, але одна з найбільш модерних у світі. І в міру того, як буде продовжуватися процес модернізації і експанзії, зростатиме теж у ній процент думаючих, освічених людей. Одночасно зростатиме акумуляція оперативної і вогневої сили на різних ступенях, у поодиноких пунктах військової машини. Це створює не лише з неї цілою могутній інструмент політично-воєнної ваги, але й з поодиноких її звен і автономічних, чи навіть індивідуальних клітин. А тим самим і відкриває нові перспективи для участі армії та її поодиноких складових частин у майбутньому формуванні цілого політикуму. Вже в 1953 р. Жуков мав усі шанси розправитися при допомозі одної танкової дивізії не лише з Берією і КГБ, але й із самим Хрушовим. Він цього не зробив, бо він не тільки не був революціонером, але навіть не був путчистом. Для переведення внутрішніх змін у СРСР потрібні не Жукови, не путчисти, але політично зорієнтовані військовики типу членів "Союзу боротьби за політичні права". *І в тому якраз і є основне значення потенційних Гаврілових, для яких модерна армія і ферментуюче суспільство та реакційний режим є органічним інкубатором їхнього вироцнення.* При тому слід згадати, що у відповідний час вони можуть теж скористати із звичайних путчів, на які вагітна постійно радянська дійсність в моменти кризових перемін у Кремлі, та перетворити їх у політичну революцію.

Цим ми не хочемо сказати, що такі перевороти відповідали б автоматично нашим політичним, національним змаганням, тобто нашій визвольній програмі. Навпаки, вони могли б бути звернені і

проти нашої боротьби за незалежність, але це окрема тема. Тепер же нам ідеться про вказання на загальні потенції військового чинника в майбутніх переворотах і революційних процесах, які автоматично відкривали б теж нові перспективи перед нашою визвольною революцією. При цьому немаловажним фактом залишається те, що процент українців в армії і зокрема на високих становищах є доволі високий.

Декабристське повстання було відповіддю на аракчеєвську реакцію. Мельгунов писав, що "вже в 1819 р. розкривається перед нами картина повної реакційної вакханалії, яка стала прямим відзвуком тієї загально-європейської реакції, що охопила і уряди і пануючі класи, переможні в боротьбі з революційними починами."* Загальний зашморг, похід проти науки, розгром університетів, палення книжок (як ось у Харкові 1816 р.), політичний утиск, офіційне релігійне мрякобісся, загострення режиму у воєнних поселеннях, жах кріпосного права — це тільки вирізки цієї реакційної вакханалії в Росії. В 1818-1819 рр. генерал-губернатори маркіз Паулюччі і князь Волконський закривають у своїх губерніях усі масонські льожі, а 1 серпня 1822 р. офіційно забороняються і ліквідуються всі льожі й інші "тайные общества" в цілій Росії. Цензура доходить до такого безглуздя, що "знаменитый цензор" Красовський, для якого Захід і зокрема Париж був "любимым местом переживания дьявола", забороняє публікацію статті "Про шкідливість грибів", бо "гриби — це пісний харч православних і писати про їхню шкідливість, значить підривати віру і поширювати невір'я..." Про нього, до речі, Ніколаївський міністер Уваров висловився, що "Красовський у мене, як собака на ланцюгу, що за нею я завжди сплю спокійно"***

Коли журнал "Невский зритель" в 1820 р. надрукував статтю "Про вплив уряду на промисловість", Голіцин зробив догану Уварову "за таке сміливе присвоєння собі приватними людьми права критикувати і настановляти уряд, яке в жодному випадку не може бути дозволене". На думку Голіцина, "тільки одному урядові може бути відомо, про що личить інформувати публіку..."***

Але не пройшло й чотири роки, як безграмотний монах Фотій, опора реакції, накинувся і на Голіцина, закидаючи йому, що "всі

* С. П. Мельгунов, цит. твір, стор. 199.

** Там же, стор. 204.

*** Там же, стор. 203.

94 книжки видані в час панування Голіцина мали шкідливий зміст... вони вели до потрясання християнства, престолів і до творення таємних товариств, які хотіли запанувати над світом. Єзуїти, масони, іллюмінати, яacobінци і всі інші склали таємний заговор, щоб завалити порядок і моральність". Фотій твердив, що "вся ціль Голіцина — скинення самодержавства і віри" і що містики хотіли навіть вбити Олександра в 1817 р., а протестантські пастори, в роді популярних Фесслера й Госнера, — гірші Пугачова. Як писав Мельгунов, "Пугачов і революція — це два страшила, якими можна було налякати більш усього і уряд і суспільство".*

Сьогоднішня брежнєвщина — це тільки ще одна видозміна аракцєвщини 20 століття. В СРСР не бракує сьогодні ні "модерних" послідовників красовських, ні уварових, ані голіциних, ні вкінці фотіїв з інститутів марксизму-ленінізму.

Згідно з Богучарським, "визволення селян з кріпосного права і встановлення в Росії свобідного політичного ладу — такі були цілі діячів 14 грудня (1825 року), декількох десятків майже виключно молодих офіцерів, які находилися в той момент у Петербурзі, в гвардії і петербурзькому гарнізоні. Засобом реалізації цього нового порядку речей в Росії мав бути, на думку декабристів, Земський собор, з чого виходила логічна необхідність або примусити імператора Ніколая Павловича взяти на себе ініціативу скликання такого собору, або проголосити тимчасовий уряд, з накладенням на нього обов'язку виконати це завдання."**

Стільки про програмово-політичний бік справи. А як же виглядала військово-оперативна сторона повстання? Згідно з пляном. збірним пунктом повстанських військ мала бути Сенатська площа, при чому перша повсталала частина мала йти насамперед до інших частин, щоб потім разом прибути на площу. Головнокомандувачем-диктатором повстання був обраний полковник гвардії князь Сергій Петрович Трубецкой, який не відмовився від такого назначення.

Повстання відразу почалося невдало, при чому вирішальним був факт, що Трубецкой не тільки не очолив військ, але його не знайшли навіть і тоді, коли війська вже зібралися на Сенатській площі... Це була перша основна невдача, з усіма негативними наслідками для дальшого розгорнення операції. Друга помилка,

* Там же. стор. 226.

** В. Я. Богучарский. цит. твір, стор. 264.

яка була теж наслідком неприсутности головнокомандуючого, не прибуття Московського полку безпосередньо на Сенатську площу. Брати Бестужеви і князь Щепін-Ростовський, замість вступити по дорозі по інші військові частини, прибули відразу на збірний пункт.

Але й навіть при тих перших помилках, повстання мало ще шанси на успіх, якщо б у тому часі знайшовся був Трубецкой або хтось інший, хто готов був перейняти командування, і якщо б повстанці не чекали, поки режим стягне артилерійські частини і розіб'є їх ушент, але пішли до наступу на царський двірць. Стоячи на площі, оточені співчуваючими цивільними масами, 2.000 повстанців не виявили ні найменшої ініціативи і залишили її повністю в руках противника, чекаючи з якоюсь дивною фаталістичною покірністю на свій кінець. Погана оперативна підготовка відсутність Трубецкого і пасивна настанова не дозволили на розгорнення повстання і не дали можливості використати навіть таких нагод, як їх мав, наприклад, Панов. Богучарський пригадує, що навіть у цій нерозберисі в один момент "Панов із своєю ротою (лейб-гвардійців) міг легко заволодіти Зимовим дворцем, захопити царську родину як заложників і продикувати опісля свої передумови." І, як пише цей же автор, в цьому добавували просто "шасливий для царської сім'ї випадок, що в нього важко було навіть повірити..."

Де шукати причин отакого аматорського переведення повстання? Вони не лише в Трубецкому і поганій підготовці цілого повстання; їхні коріння трохи глибші. Основних причин треба шукати знову ж у політичній психології декабристів, які, будши освіченими, політичнограмотними, непогано вишколеними військово, наставленими революційно і готовими на жертву — не знали самої механіки революційного перевороту і, що більше, не мали точно визначеного цілеспрямування самого повстання. Радше навпаки: адже це не випадок, що більшість із керівників повстання не вірила в його успіх і трактувала його як необхідне "потрясення, щоб збудити Росію."

Князь Євгеній Оболенський писав у своїх "Споминах": "Не буду говорити про можливість успіху — ледве чи хто із нас був у цьому переконаний... (але) кожний з нас відчував, що зобов'язаний перед суспільством сповнити дане йому слово і ... стати в ряди". Микола Бестужев писав, що "часто в наших розмовах були сумніви щодо успіху і вони висловлювалися відкрито. Але тим не менше відчувалося необхідність діяти: відчувалося необхідність

96 пробудити Росію." Рилєєв заповідав напередодні повстання: "Передбачаю, що не буде успіху, але конечним є потрясення." А в день повстання на Сенатській площі він заявляв Бестужеву: "Наше передбачення збувається, останні наші хвилини близькі, але це хвилини нашої свободи, якою ми дихали, і я радо віддаю за них своє життя." А у князя Одоєвського наступила навіть екстаза, в якій він говорив: "Умремо! Ах, як славно ми умремо!"*

З такою настановою не переводять революцій і не здобувають перемог. Була це не лише молодеча романтика й аматорська наївність, але щось більше: відсутність холодного планування і необхідної в таких випадках радикалізації засобів і максималізації політичної програми. Від "пробудження Росії" до "встановлення Земського собору" дуже далеко і щоб пробудити Росію, треба діяти відразу в напрямі встановлення Земського собору з усіма консеквенціями щодо військових і політичних заходів. Декабристське повстання підтвердило лише відому правду, що кінцеву долю революції визначає теж і її остаточне цілеспрямовання. У випадку декабристів такого, до речі, не було, і на практиці це цілеспрямовання обмежувалося до "потрясення" і "пробудження" ціною власного життя. Іншими словами: не було фактичної максималізації політичної програми і належного вжиття всіх засобів в оперативному плануванні і переведенні.

Але, як це не дивно, навіть при всій цій суматосі і "недоробленості" декабристського повстання воно мало шанси на успіх і, як писав Богучарський, "об'єктивні передумови говорили про можливість повного успіху"... всупереч "суб'єктивним само-відчуванням діячів 14-го грудня"* *

Ще ясніше заявився в цій справі відомий історик Н. П. Павлов-Сільванський: "Невдача 14-го грудня була випадковою. Хоч які слабкі були сили заговорників і яким малодушним був князь Трубецкой..., але суматоха міжцарствія була такою сприятливою, і новий імператор проявив таке розгублення... що капризний випадок мало що не скінчився успіхом декабристів".***

Рух декабристів втішався піддержкою цілого прогресивного суспільства і, як писав Богучарський, "без найменшого перебільшення можна сказати, що якби день 14 грудня був

* Там же, стор. 264-265.

** Там же, стор. 265.

*** *Пестель перед Верховным Уголовным Судом, Былое*, Лютий 1906, стор. 127-128.

закінчився в Петербурзі інакше, то довкола декабристів згуртувалось би все, що тільки було найбільш освічене і найбільш інтелігентне в тодішній Росії". Коротко: декабристи — це була інтегральна частина загального поступового ферменту в суспільстві.

Ми вже на початку згадали, що "Союз боротьби за політичні права" був лише одним сектором широкого дисидентського кола. Немає сумніву, що всякі антирежимні течії в радянській армії, у майбутньому, будуть теж наростати й розвиватися в парі з загальними суспільними антирежимними процесами і від цього не охоронить армію ні партія, ні КГБ. Важливе однак у цьому те, що ці течії набирають особливої ваги внаслідок збільшеного значення і ролі військових сил у державному організмі. Сьогоднішня армія — з її внутрішньою структурою і нагромадженням матеріально-вогневої сили в поодиноких пунктах, з її технологією і модерною зброєю та *людським складом* — виростає на першочергову силу, побіч робітництва, як чинник, що його треба студіювати і враховувати в дальшому розвитку радянського суспільства і майбутніх змін. Робітнича кляса посідає в своїх руках найбільш основний і могутній інструмент боротьби, яким є штрайк та головно генеральний штрайк і який в стані спаралізувати економіку "за одним замахом". Але є це радше інструмент "статичного" порядку, в той час, коли армія має більш кінетичний, більш оперативний і наступально-ініціативний інструмент, яким є наявність у руках навіть невеликої кількості людей достатньої кількості фізичної сили для переведення докорінних політичних перемін у державі.

І тому, хто б не були ці нові послідовники "Союзу боротьби за політичні права", студія декабристського повстання повинна бути у них на першому місці в ряді інших прикладів з минулих традицій "військової" революції, на яких потрібно всім учитись, щоб не повторити помилок минулого.

ПАДІННЯ ПЕТРА ШЕЛЕСТА

Мирослав Прокоп

I

Як відомо, дня 27 квітня ц. р. Центральний Комітет КПРС в Москві усунув зі свого складу члена Політбюра того ж ЦК, Петра Шелеста, який впродовж останніх одинадцяти місяців виконував обов'язки одного зі заступників Голови Ради Міністрів СРСР. Таким чином завершилась політична ліквідація Шелеста, що почалась у травні м. р., коли його зняли з посту першого секретаря ЦК КП України, на якому він перебував від липня 1963 р., і коли його змусили переїхати в Москву.

В часі коли Шелеста забрали в Москву, у світі розповсюднилися інформації, що Шелест виїздив з Києва в доволі драматичних обставинах, на доручення з Кремля, безпосередньо перед приїздом до Києва през. Ніксона. Рівночасно спритні агенти органів державної безпеки в Москві поширили вістки серед тамошніх західних кореспондентів, що Шелеста забрали з Києва тому, що він був проти налагодження приятельських взаємин із Заходом, що він став в опозицію проти "ліберального" крила Політбюра з Брежневим у проводі, що він відповідає за інвазію Чехо-Словаччини, що він навіть антисеміт, бо висловлював антисемітські ремарки під час переговорів з Дубчеком і товаришами в 1968 р.

Проте дуже швидко після того виявилось, що причини усунення Шелеста з Києва є інші, що навіть, якщо справді існували розбіжності думок між ним і Брежневим в питаннях міжнародної політики, то основною причиною його усунення з України було те, що він не вмів впоратися з ростом самооборонного демократичного руху на Україні 1960-их і на початку 1970-их років. Щобільше, вже тоді одержано у світі, як пізніше виявилось, наскрізь достовірні інформації про те, що обвинувачення у рості т.зв. українського буржуазного націоналізму Москва спрямувала на адресу самого першого секретаря ЦК КП України. За тими інформаціями, на одному із засідань Політбюра ЦК КПРС в Москві, Міхаїл Суслов, один з найбільш

реакційних представників російської чорносотенщини в ЦК КПРС і сталінський вихованець, мав заявити, що одним з джерел українського націоналізму є книжка Шелеста п.н. *Україно наша Радянська*, яка стотисячним тиражем поширюється на Україні і в якій наявні численні "націоналістичні перекручення".

Коли таку вістку одержано на Заході, вона звучала як мало-правдоподібна сенсація. Книжку Шелеста денеді можна було купити за кордоном і кожний, хто з нею познайомився, мусів прийти до переконання, що "українського буржуазного націоналізму" в ній і зі свічкою знайти годі. А однак дуже швидко виявилось, що не про сенсацію тут ішлося.

Правда вийшла на верх тоді, коли появилось цьогорічне квітнєве число офіціозу ЦК КПУ *Комуніст України* із надрукованою в ньому редакційною статтею п.н. "Про серйозні недоліки та помилки однієї книги". Ця стаття — це ніби рецензія на згадану книжку Шелеста — звичайно, рецензія притаманного для радянських пашквілянтів стилю. Хоч згадане число *Комуніста України* було підписане до друку 4 квітня ц.р. і його можна було купити в закордонних книгарнях вже в половині квітня, отже в часі, коли Шелест ще належав до вождів у кремлівській верхівці, то анонімні автори "рецензії" вже мусіли одержати сигнал з Москви, що на людину, перед якою вони донедавна плазували, вже можна було безкарно нападати. І це вони з приємністю зробили. Немає сумніву, що коли б завтра захитався ґрунт під ногами Брежнєва чи теперішнього нового першого секретаря ЦК КП України, Володимира Щербицького, або інших вождів, то ті анонімники знову з ентузіазмом виконали б подібне завдання.

Які обвинувачення спрямовані на адресу Шелеста у "рецензії" на його книжку? Ось важливіші з них:

1. Шелест непомірно багато відводить місця минулому України, періодові до жовтнєвої революції, а мало досягненням радянського часу.
2. Він гльорифікує історію України, зокрема Запорізьку Січ.
3. Минуле України розглядає ізольовано від минулого Росії, зокрема не доцінює "прогресивного значення воз'єднання України з Росією".
5. В книзі не розкрито "благо творний вплив російської культури на формування та розвиток української літератури, мистецтва, музики, їх взаємозбагачення".
6. Автор розглядає розвиток економіки України відірвано від економіки в СРСР, отже в першу чергу Росії.
7. Нечітко визначені основи "українського буржуазного націоналізму".

Це ніби основні обвинувачення. Є ще, правда, закиди в роді того, що Шелест "применшує роль комуністичної партії", але це звучить комічно, коли подумати, що автор книжки був одним з членів керівної верхівки тієї партії.

Інша справа з обвинуваченнями національної натури, а вони, як сказано, в атаці на Шелеста є основні. Усі вони належать до категорії т.зв. ухилів у національному питанні. Це не є спір зі Шелестом за доктрину Маркса, і не про те, якими засобами будувати комунізм у світі чи хоч би в СРСР, — це спір за те, яким має бути відношення України до Росії, що таке взагалі Україна й український народ, українська історія, традиція, культура, наука, література.

В такому пляні треба поставити два питання: поперше, чи такі закиди оправдані у відношенні до Шелеста, і подруге, про що ті обвинувачення говорять самі собою?

Якщо йдеться про перший аспект проблеми, то вже було згадано, що ознайомлення з книжкою Шелеста переконує, що ухилів у бік т. зв. українського буржуазного націоналізму там немає. Уся його книжка витримана точно в рамках обов'язуючих напрямних політики ЦК КПРС у відношенні до українського й інших не-російських народів. Згідно з цими напрямними, навіть там, де автор говорить про якісь досягнення українського народу в минулому чи сучасному, їх зразу — в тому ж, або в наступних реченнях, він з'ясовує як результат "благодетельного" впливу Росії, зокрема в радянському періоді. Інші ж обвинувачення безпідставні також з формального боку.

Так наприклад, Шелестові закидають, що він надто багато займається дожовтневим періодом, а надто мало радянським, а втім, у його книжці, що має 280 сторінок, не більше як одну четвертину присвячено історії України до 1917 р. Автори "рецензії" пишуть, що Шелест величає демократичний устрій Запорізької Січі, але промовчують те, що він відкликається на Маркса, від якого власне походить окреслення про "християнську козацьку республіку". В гріхи Шелеста вони зараховують те, що він розглядає минуле України відірвано від історії Росії, та що не розкриває "дій українських буржуазних націоналістів", а в його книжці можна прочитати про "українських буржуазних націоналістів", що вони, мовляв, "історію українського козацтва і народу...всіляко відмежовують від історії російського народу, замовчують боротьбу українського народу за возз'єднання з братнім російським, яка

тривала протягом віків”. Шелест також пише, що “Полтавська битва продемонструвала силу братерської дружби українського і російських народів”, та про те, що “буржуазні націоналісти гуртувались особливо у Львові і прагнули відірвати Україну від Росії” та под.

Таким чином взаємини Росії й України в історичному минулому потрактовані згідно з, панівними в Радянському Союзі, тезами офіційної історіографії. Подібне треба сказати про радянський період, про розвиток української економіки, культури, літератури. На кожному кроці там можна знайти сильний акцент імперської єдності, трактування України як складової частини СРСР.

Але, тим не менше атаки на книжку Шелеста і його усунення з України, і відтак, з керівництва КПРС взагалі, дуже вимовні. Вони вимовні не так з огляду на саму особу Шелеста, як на події і процеси з ними пов’язані. А ті події і процеси знаменують два основні явища наших днів. Поперше, вони встановлюють голу правду про те, що концепція т.зв. пролетарського інтернаціоналізму і рівності народів здегенерувалася в СРСР у грубий расистський російський великодержавний шовінізм. Це є тотальне банкрутство російської концепції розв’язки національних взаємин в Радянському Союзі чи соціалістичному бльоку взагалі. Подруге, події довкола Шелеста показують силу удару між Україною і Росією, а точніше між Росією і усіма нею поневоленими народами. На цьому тлі — Шелест це важливий, але все ж таки принагідний феномен. Але, саме в цьому аспекті варто зупинитися над його небувалою політичною кар’єрою та падінням.

II

Петро Шелест прийшов на пост першого секретаря ЦК КП України як 12-та з черги людина. Його попередники — Ю. П’ятаков, Ф. Артем, Е. Квірінг, С. Косіор, В. Молотов, Д. Мануїльський, Л. Каганович, М. Хрушов, Л. Мельніков, О. Кириченко, М. Підгорний, — це в більшості чужинці, головню росіяни. Серед них Шелест був самотнім першим секретарем ЦК КП України, якого обвинувачують у примирливому ставленні до національних прагнень українського народу, що їх в офіційній шовіністичній номенклатурі називають “українським буржуазним націоналізмом”.

Шелест став першим секретарем ЦК України після трьох

великих хвиль терору, якими російські шовіністи намагалися здушити більші або менші спроби оборони українських національних цінностей, головню в ділянці духа. Перша хвиля, що охоплює кінець 20-их і цілі 30-і роки, була найстрашніша. Під її ударами згинули мільйони людей на Україні, тисячі української інтелігенції, видатних діячів культури, провідні члени партії. Друга хвиля терору — це перші післявоєнні роки ждановщини, володіння Кагановича і Хрущова на Україні у другій половині 40-их років. Жертви нашого народу в тому періоді також незліченні: діячі культури обвинувачені за національні ухили під час війни, тисячі звичайних громадян переслідувані за те, що залишились на території окупованій німцями, колишні полонені німецьких таборів праці, врешті вивезені і знищені тисячі українських патріотів західніх областей за участь в революційно-визвольній боротьбі в 1940 рр., чи зовсім непричасні до неї українці. Третя хвиля — це останні роки володіння Сталіна, в час, коли першим секретарем ЦК КП України був Леонід Мельніков (1949-1953) і коли продовжувалася політика Кагановича і Хрущова.

З Мельніковим пов'язана в Україні небувала подія: його зняли в червні 1953 р., як офіційно тоді повідомлено, за русифікацію шкіл в західніх областях України. Сьогодні, коли русифікація шкільництва в УРСР, як взагалі у всіх не-російських республіках, має офіційну апробату і заохоту з боку відповідальних керівників партії, покарання Мельнікова 20 років тому звучить як поганий анекдот. А проте така подія відбулася і виникла в періоді тодішньої короткотривалої десталінізації.

Це був власне час, коли Петро Шелест, уродженець Харківської області, випусник Маріюпільського Металургічного Інституту, опинився на посаді другого секретаря Київського обласного комітету партії. До того часу він працював інженером в Маріюполі і Харкові, а пізніше був на професійній та партійній роботі в Челябінську, Саратові і Ленінграді. Повернувшись на Україну, Шелест швидко підіймався по партійній драбині. В 1957 р. він вже перший секретар Київського обкому, 1962 р. — секретар ЦК, а в липні 1963 р. він стає першим секретарем ЦК КП України, після М. Підгорного, який тоді відійшов на пост секретаря ЦК КПК в Москві. Це був час, коли Хрущов був на вершинах своєї влади, отже треба думати, що кар'єра Шелеста була з ним пов'язана. Про це можна судити також на підставі того, що коли, в результаті конфлікту з Хрущовим, тодішній голова уряду УРСР і кандидат в члени

президії ЦК КПРС, В. Щербицький, був звільнений із свого посту в грудні 1963 р., Шелест зайняв його місце у згаданій президії.

Проте, коли кілька місяців пізніше, себто восени 1964 р. створилася опозиція проти Хрушова, яка привела до його упадку, Шелест своєчасно зорієнтувався в ситуації, в результаті чого вже в листопаді 1964 р. він став повним членом президії ЦК КПРС. Дехто з тодішніх київських вождів, наприклад, тогочасний член президії ЦК України, Ольга Іващенко, яка своєчасно не зорієнтувалася в кремлівських вітрах і в днях заговору Брежнєва і товаришів проти Хрушова, залишилась вірною Хрушову, заплатила за це своєю кар'єрою.

Якою була політика Шелеста на пості першого секретаря ЦК КП України в ставленні до найбільш складного питання, себто, до прагнення українського народу свobodно розвивати свою мову, культуру, науку, економіку, словом, користуватися з того, що йому теоретично гарантує конституція, а що у практиці, російські шовіністи таврують як "український буржуазний націоналізм"?

Треба пригадати, що Шелест став першим секретарем в час доволі сильних ферментів у колах української творчої інтелігенції, головню молоді, пригадати хоча б голосну конференцію в справах культури мови в Київському державному університеті, в лютому 1963 р., що винесла нечувану до того часу резолюцію в справі дерусифікації шкіл України. На ті шумування впливали різні чинники внутрішньої і зовнішньої натури. Короткотривалу, післясталінську відлигу половини 1950-их рр., давно загальмували, а, якщо йдеться про не-російські народи СРСР, то 22-ий з'їзд КПРС в 1961 р. і прийнята тоді нова програма партії з ославленими плянами злиття націй, знаменували нову хвилю шовіністичної реакції.

Рівночасно однак така політика насторожувала не-російські народи, мобілізувала їхню самооборону. Вплив на це мали також такі сторонні чинники, як зародження дисидентського руху в Москві, або голосна колоніальна дебата в Об'єднаних Націях восени 1960 р., і, взагалі, тодішній "антиколоніальний" курс політики СРСР, себто намагання Кремля мобілізувати для себе колишні колоніальні народи Заходу, в час, коли в самому Радянському Союзі процвітав воюючий колоніалізм.

Пригадати треба також, що Шелест став першим секретарем

104 ЦК КП України в час, коли на арені українського життя вже діяла нова генерація поетів і письменників, відома під назвою шестидесятників. Це був також час, коли в Україні появилася перша самвидавна література, зокрема *Щоденник Симоненка*, деякі з його поезій, що не пройшли цензури, врешті, потрясаючий, у своїй трагічності, документ п. н. *З приводу процесу над Погружальським*, що був поширений на Україні після зумисного підпалу бібліотеки Академії Наук в травні 1964 р., отже в році Шевченківського ювілею.

Публічні виступи Шелеста в тому часі, як і взагалі в періоді його володіння в Києві, переконують про його вірність обов'язуючим напрямним політики ЦК КПРС у національному питанні. Ось так на святочному Шевченківському вечорі в Оперному театрі в Києві 9 березня 1964 р., Шелест, за відомими стандартами, таврував "даремні намагання українських буржуазних націоналістів, які викликають тільки сміх серед людей", а вслід за тим сказав: "Дозвольте, дорогі товариші, в нашому імені і в імені українського народу, висловити щиру і сердечну подяку лєнінському Центральному Комітетові КПРС, радянському урядові, і особисто нашому дорогому Микиті Сергійовичові Хрущову, великому російському народові, усім братнім народам..." і т. д. (*Радянська Україна* 10 березня 1964 року).

Пізнім літом і восени 1965 р. були проведені в Україні арешти діячів української культури, а в перших місяцях 1966 р. більшість з них (В. Мороз, брати Б. і М. Горині, П. Заливаха, М. Масютко, М. Осадчий і інші) були засуджені на різні реченці ув'язнення. Паралельно з тим, проти шестидесятників та діячів культури середньої чи старшої генерації, що почали процес частинного духовного відродження, піднімається, ініційована відповідними органами, реакція в колах Спілки Письменників України та в інших організаціях. На сцену виходять знову погромники типу В. Кондратенка, Ю. Збанацького, В. Козаченка, Л. Дмитерка й інші. В радянській пресі ведеться кампанія про потребу "пильности", про небезпеку "диверсій" з закордону і под.

В таких умовах на 23-му З'їзді КП України, в березні 1966р., Шелест, м. ін. говорив: "Унас ще зустрічаються люди, які стають проповідниками чужих нам поглядів. Наше суспільство не може і не буде миритися з тими, хто забувають про честь і гідність радянського громадянина, скочуються на обивательські позиції. З такими людьми треба наполегливо працювати, добиватися

перевиховання їх, а коли вони не хочуть нас розуміти і продовжують провокаційні плітки, чутки й вигадки з ворожої преси і радіо, то необхідно їх віддати громадському осуду.” І далі: ”Імперіялісти намагаються підірвати братерську єдність народів Радянського Союзу. Для цього вишукуються неіснуючі суперечності між нашими народами, і робиться усе, щоб опорочити ленінську національну політику, величні завоювання Жовтня. В цих брудних цілях імперіялістична пропаганда використовує також українських буржуазних націоналістів, які зрадили свій народ та вірою і правдою служать імперіялістам” (*Радянська Україна* 16 березня 1966р.).

Проте, це був час, коли криза на ідеологічному фронті в СРСР поглиблювалася далі. Це було видно зокрема в Україні, де репресії проти діячів культури дали зовсім несподівані для режиму результати. Замість застрашити, вони привели до посилення самооборонного руху народу. Праця Івана Дзюби п. н. *Інтернаціоналізм чи русифікація*, що, в основному, була подумана, як документарний матеріал в листі до Шелеста і Щербицького, поширювалася серед населення України, і потім попала за кордон. Видвигнені в ній аргументи, зокрема про розмір русифікації і дискримінації українців в УРСР і в СРСР взагалі, мусли промовляти до кожного українця, що болів долею своєї батьківщини.

Треба думати, що наростання фронту самооборони українського народу причинилося до того, що на 5-ому з'їзді Спілки письменників України, в листопаді 1966 р., пролунали голоси в обороні прав української мови. Виглядало, що партія вирішила дещо поступитись народному тискові, звичайно, для того, щоб згодом знову наступати. Найголосніше і найбільше багатомовно звучав тоді голос першого секретаря ЦК КП України, що появився на з'їзді СПУ в характері гостя.

Шелест м. ін. закликав: ”Треба бережливо, з повагою, ставитись до нашої рідної, чудової української мови. Це наш скарб, велика спадщина, яку кожний з нас, і в першу чергу ви, письменники, повинні берегти і розвивати” (*Літературна Україна* 17 листопада 1966 р.). Парадокс був такий, що таку заохоту шанувати українську мову, давав Шелест українським письменникам у ніби суверенній українській державі. Але заохота була потрібна, бо на тому ж з'їзді тодішній голова СПУ, Олесь Гончар інформував, що українська мова в середній і вищій школі УРСР ”часом опиняється в становищі гіршому, ніж іноземна” (Там же).

Звичайно, від таких гарних слів становище на мовному фронті на Україні зовсім не покращало. Заходів у напрямі дерусифікації України за панування Шелеста ніколи серйозно не вели. Недаром, коли весною 1967 року по Україні подорожувала делегація канадських комуністів, в якій, м. ін., були також українці Петро Кравчук і Василь Герасим, вони ствердили жалюгідний стан русифікації України, і про це опублікували спеціальний документ.

Тим не менше у своїх публічних виступах, чи то з нагоди святкувань роковин жовтневої революції в 1967 р., чи 50-річчя КП України в 1968 р., чи сторіччя народин Леніна в 1970 р., Шелест далі прославляє національну політику КПРС, нападається на тих, хто її, мовляв, знеславлює. Так, наприклад, у роковини утворення КПУ, Шелест говорив: "Втілюючи в життя ленінську національну політику, компартія України вела і веде нещадну боротьбу з проявами українського буржуазного націоналізму, відстоюючи інтернаціональну єдність народів нашої Батьківщини" (*Радянська Україна* 6 липня 1968 р.).

В тому часі Шелест був на вершинах своєї політичної кар'єри. Його позиція в кремлівській верхівці була міцна. У його 60-річчя, в лютому 1968 р., його нагородили орденом Леніна, золотою медалею "Серп і Молот" та присвоїли звання "героя соціалістичної праці".

Однак, зразу після того, становище Шелеста почало ускладнюватися. Прийшла чехословацька криза, а з нею небезпечні для кремлівської диктатури вітри почали віяти в усьому Радянському Союзі. Збільшилася кількість публічних виступів дисидентів, поширювалася самвидана література. Коли прийшло до інвазії в Чехо-Словаччині, у світі утвердився погляд, що Шелест був за гострим курсом у відношенні до політики Дубчека, бо боявся, щоб ідеї відродження в ЧССР не перекинулися на Україну. Взагалі, вслід за цим, становище на Україні загострилось. Цьому дав вислів Шелест у своєму виступі під час святкувань 50-річчя радянських прикордонних військ. Він говорив: "Ми живемо в складній і напруженій міжнародній обстановці. Імперіялісти виношують авантюристичні пляни проти соціалістичних країн, ведуть гонку озброєнь, яка наблизилась до вкрай небезпечного рубежу. Не припиняються спроби імперіялістів підірвати з середини позиції соціалізму. Вони засилають в нашу країну шпигунів, вдаються до ідеологічних диверсій" (*Радянська Україна* 5 листопада 1969 р.).

Подібний характер мають пізніші виступи Шелеста, зокрема під час ленінських святкувань в 1970 р. А коли в травні 1971 р. збирається шостий з'їзд Спілки письменників України, Шелест, виступаючи на ньому, вже не говорив про потребу плекання української мови, як це було чотири роки тому. Натомість, його промова повна пересторог і доган. Він сказав: "Сучасний світ як ніколи складний. В ньому точиться непримиренна боротьба двох соціальних систем і ідеологій — соціалістичної і капіталістичної. Наші ідейні вороги за кордоном не гребують ніякими засобами, щоб роззброїти радянських людей, притупити їхню клясову свідомість, послабити революційний ентузіазм, посіяти в людських душах скептицизм та аполітичність". А вслід за тим критика діяльності СПУ: "Слід сказати, що Правління Спілки письменників і партійний комітет нерідко тільки констатують наявність тих, чи інших недоліків, ідейні і художні зриви у творах окремих письменників і мало роблять, щоб ті недоліки і зриви не допускались" (*Літературна Україна* 20 травня 1971р.).

Останній, за доступними радянськими джерелами, більший публічний виступ Шелеста, відбувся в Києві на нараді республіканських ідеологічних працівників, у листопаді 1971 р. Там він м. ін. говорив: "Буржуазна пропаганда все більше вдається до ідеологічних диверсій, прагне всіма засобами атакувати Радянський Союз, вбити клин між соціалістичними державами, притупити революційну пильність трудящих... Слід рішуче зривати маску з українських буржуазних націоналістів, які у своїй антирадянській, антинародній боротьбі спілкуються з сіоністськими організаціями та різними етнічними групами контрреволюційних націоналістів" (*Радянська Україна* 11 листопада 1971 р.).

Та це була лебедина пісня Шелеста на Україні. Вже до того часу в міжнародній пресі були вістки, що становище Шелеста на Україні, і взагалі в кремлівській верхівці захитане, та що причина така, що він, ніби то зам'яко бореться з наростаючим на Україні рухом за національні права. Особливо ті вістки набрали сили вже в липні 1970 р., коли на Україну призначили нового шефа КГБ Віталія Федорчука, на місце Віталія Никітченка. Дослідники СРСР на Заході твердили, що це сталося проти волі, чи без відома Шелеста. Найважливіше однак те, що зразу після того загострились поліційні репресії проти українських патріотів. Валентин Мороз, який в червні 1969 р. вийшов на волю після чотирирічного ув'язнення, був дев'ять місяців пізніше арештований вдруге і в листопаді 1970 р. засуджений на 14 років

позбавлення волі. В січні 1972 р. прийшли відомі арешти Вячеслава Чорновола, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, а пізніше Івана Дзюби та інших. Їхні присуди також дуже високі. Правда, в часі, коли їх судили, Шелеста на Україні вже не було.

III.

Приведені щойно фрагменти політичної біографії Петра Шелеста переконують, що теперішні намагання Москви і її вислужників на Україні закидати йому примирливість у ставленні до "українського націоналізму", чи робити з нього самого "ухильника" в національному питанні, позбавлені ґрунту.

Проте, вони інтересні з інших, як згадано попередньо причин. Шелест українським націоналістом, очевидно, не був. За його панування на Україні відбулися перші ширші арешти діячів культури в 1965 р. Він також був ще на пості першого секретаря ЦК КПУ під час арештів на початку 1972 р. Як людина, що в основному, політично оформилася в роки сталінського терору на Україні, він міг піднятися так високо тільки при умові повної готовости виконувати на Україні те, про що рішали в Москві. Проте, як кожний володар провінції, він, можна думати, намагався розбудувати власні позиції, створити собі міцну базу на Україні. В такій його політиці його інтереси могли деколи збігатися з інтересами українського народу, зокрема, коли йшлося про розбудову економіки, культури, людських кадрів і под. А що в час його володіння на Україні виявилися доволі міцні сили української самооборони, то він мусів, в якійсь мірі, з ними рахуватися. А це, — зі становища Москви, — було злочином. Крім цього, в другій половині перебування Шелеста на посаді першого секретаря ЦК КП України, в Москві ще більше загострився курс централізації і нівеляції адміністративно-політичних та етнічно-культурних елементів самобутности неросійських народів СРСР, а це, у свою чергу, посилювало самооборону народу в Україні, і, логічно, ускладнювало становище Шелеста, який ставав для Москви невідгідний.

Таким чином, впавши з кремлівських верхів у небуття, Шелест розплатився не так за свої гріхи, як за "гріхи" тих, які в останньому десятиріччі стали речниками прагнень українського народу, за "гріхи" шестидесятників, патріотів українського самооборонного демократичного руху, чи точніше, — Шелест розплатився за "гріхи" українського народу. Шелест розплатився за прагнення українського народу зберегти рідну мову, культуру, літературу, науку, за бажання народу володіти своїми

природними і людськими ресурсами, за його ненависть до тих, хто ганьбить його добре ім'я, хто обвинувачує його в т. зв. буржуазному націоналізмі, а рівночасно, на ділі, здійснює найчорніший расистський великодержавний шовінізм, хто закриває йому рота, словом, хто перетворює його в раба на власній землі. Парадокс і трагедія Шелеста в тому, що українських патріотів він сам помагав цькувати і саджати за ґрати, що він судорожно тримався принципів т. зв. пролетарського інтернаціоналізму, в час, коли той інтернаціоналізм великодержавні російські шовіністи давно з'їли, і його трагедія також у тому, що він на такому ілюзорному ґрунті пробував будувати свою кар'єру, і в такі прокрустові рамки вбгати життя свого народу.

Цю трагічну правду мусіли б мати на увазі також ті, які прийшли на місце Шелеста, і які сьогодні, на доручення Москви, проводять масові чистки в Україні в партійному і державному апаратах, серед діячів культури і науки. Шелест же був тим, хто довгими роками вірою і правдою служив партії, він намагався виконувати напрямні її національної політики, а скінчилось так, що сьогодні обвинувачення в українському націоналізмі підсувають йому. Це дозволяє поставити питання: Якщо перший секретар ЦК КП України, отже ставленник Москви, не виправдав її довір'я, то кому із 41 мільйона українців Москва може вірити?

Відповідь на це питання проста. Так довго, як довго суттю російської концепції національної політики є привести до тотальної асиміляції українців, та інших не-російських народів СРСР, себто до знищення їхньої самобутности, так довго нікому з українців Москва вірити не може. Бо, помагати готувати смерть власній нації, можуть тільки ренегати, а ренегати, на щастя, в кожному народі — це тільки війнятки.

Падіння Шелеста вимовне ще з двох причин. Воно потверджує тотальне банкрутство того, що сьогодні називається ленінською національною політикою, а що на ділі, виявляється як zdeґеноерований воюючий шовінізм, чи навіть расизм. Шелеста усунули з України 1972 р. за національні ухили, отже в році, в якому урочисто відзначали п'ятдесятиріччя СРСР і величали згодом справедливе розв'язання національного питання. Одне усунення Шелеста, не говорячи вже про арешти українських патріотів в тому ж ювілейному році, також за національні ухили — здирає маску з цієї "справедливої політики".

Рівночасно падіння Шелеста, а зокрема такі явища останнього десятиріччя як шестидесятники, демократичний рух самооборони, самвидавна література, активізація української молоді в обороні національних прав свого народу, документують розмір і силу зудару між українськими силами на рідних землях та силами російського шовінізму. Сьогодні великодержавна реакція намагається посиленими поліційними репресіями придушити рух української народної самооборони. Але в той же час російські шовіністи мусять душити подібні рухи в інших не-російських республіках, в Литві, Латвії, Естонії, Грузії, Вірменії, Узбекистані, Казахстані, де тепер проходять подібні, як на Україні, чистки. Це дає підставу твердити, що події останнього року на Україні, в тому і падіння Шелеста, відкрили тільки рубець правди про революційні сили не-російських народів, що вдаряють в основи імперії.

РОЗМОВА З ІВАНОМ КОЛЯСКОЮ

Олег С. Федішин

Літом 1963 року Іван Васильович Коляска, уродженець Канади й тоді вже довголітній член Комуністичної партії Канади, але рівночасно ширій український патріот, виїхав з групою двадцяти подібних йому людей в Радянську Україну, щоб там, на землі своїх предків, продовжувати свою освіту. Як інтелігентна та чесна людина, Іван Коляска зараз після приїзду в Україну почав відчувати вражаючі розходження між комуністичною теорією та радянською дійсністю. Тому рішив використати своє дворічне перебування на рідних землях для докладного вивчення національного питання, що для Івана Коляски, як і для всіх справжніх українських патріотів на батьківщині та поза її межами, було і є однією із найважливіших проблем українського народу. А були це, з сьогоднішньої перспективи, ще доволі толерантні та "ліберальні" часи Хрущова, коли, не зважаючи на різні обмеження та старі викривлення в національних відносинах, майже всі з теперішніх найновіших українських політичних в'язнів та засланців брежневського режиму були ще вільними людьми.

Завдяки дворічному перебуванню Івана Коляски в Україні, йому пощастило не тільки вивчити через безпосереднє спостереження важке життя українського народу під чужим пануванням та визиском, але й зібрати цілу колекцію автентичних та досі нікому недоступних документів, особливо з ділянки освіти, культури та мовної політики.

Це дало Іванові Колясці можливість написати й випустити в світ поважну та докладно документовану працю англійською мовою *Education in Soviet Ukraine* (Toronto: P. Martin Associates, 1968, 238 pp.), що два роки пізніше появилася доповненим українським виданням у тому ж самому видавництві п. н. "Освіта в Радянській Україні". Ця дуже цінна праця включає два короткі розділи про національну політику за часів Леніна та Сталіна, як також цікавий та старанно документований розділ про хрущовську освітню реформу. Більшість книги присвячена питанню освіти в Україні в 1960-их роках, чи, докладніше, русифікаційним

112 процесам, які почали посилюватись в останніх роках хрущовського правління. Праця має багато статистичних та джерельних матеріалів і її можна вважати за найвичерпнішу студію з цієї ділянки.

Але не менш важливою є друга праця Івана Коляски, *Two Years in Soviet Ukraine*, що появилася друком 1970 року в тому ж самому видавництві. З одного боку, це ширша праця, що на документальних матеріалах та спостереженнях самого автора заторкує майже всі аспекти українського життя в 1960-их роках, а з другого боку, це переживання та думки самого автора під час його важких досвідів за час дворічного перебування в Україні. Ця книжка є дуже успішним поєднанням історії та спогадів автора.

Як перша, так і друга праця це цінний вклад у літературу про сучасну Україну і вони обидві повинні знайти місце на полицях усіх бібліотек та їх повинна прочитати кожна свідомо українська людина. На закінчення цього короткого огляду праць Івана Коляски, слід додати, що перед кількома місяцями появилася 135-сторінкова збірка гуморесок та анекдот про радянську дійсність та її дивовижні порядки, що їх зібрав та підготував до друку Іван Коляска. Усі ці анекдоти є написані добірною англійською мовою, з оригінальними радянськими та іншими карикатурами та рисунками. Іван Коляска випустив також недавно в світ пластинку пісень дитячих хорів з України. Це мила й оригінальна збірка пісень, що їх І. Коляска записав на магнітофонну стрічку в Україні.

Політична біографія і діяльність Івана Коляски спонукали нас провести з ним розмову, текст якої тут передаємо.

Питання: — Як почалось Ваше зацікавлення марксизмом та що було причиною Вашого вступлення до Комуністичної партії Канади?

Відповідь: — До другої світової війни українці в Канаді були дискриміновані як "чужинці" і жорстоко використовувані на найчорніших та найгірше платних роботах. У тридцятих роках, під час економічної кризи, багато українців опинилося без праці і без жодних засобів до життя. Внаслідок цього вони ще більше відчужилися від канадського суспільства. У таких обставинах було дуже легко повірити пропаганді про нове суспільство, де не було ні експлуататорів, ні безробіття, та стати палким комуністом і гарячим прихильником Радянського Союзу, як це і сталося зі мною.

П.: — Чи мали Ви колинебудь якісь сумніви відносно політики Радянського Союзу до часу Вашого виїзду до УРСР? 113

В.: — Комуністи, загалом, дивилися на Москву як на святиню, а її політику вважали непомильною. Після викриття деяких злочинів Сталіна, я інколи мав сумніви щодо тактики, головно в міжнародних відносинах, але основних сумнівів щодо самого режиму ніколи в мене не було.

П.: — Чи мали Ви якусь спеціальну підготовку та інструкції від Комуністичної партії Канади у зв'язку з Вашим виїздом до УРСР?

В.: — Підготовки жодної не було, крім декількох загальних застережень, що там ще бувають недостатки і часами треба бути терпеливим та виrozumілим.

П.: — Чи Ви зустрічали раніше скептичних або розчарованих канадських українців після їхніх відвідин в Україні — особливо українців комуністичних поглядів?

В.: — Так, зустрічав. Це були люди, які висловлювали незадоволення з особистих причин. Принципової, основної критики режиму щодо економіки чи національного питання між комуністами я не чув до моєї поїздки в Україну 1963 р.

П.: — Ви описали у Вашій книжці "Два роки в Радянській Україні" ряд Ваших переживань у тій країні, що призвели до Вашого відвернення від радянського комунізму. Чи могли б Ви встановити причини, які в найбільшій мірі призвели до Вашого розчарування Радянським Союзом, його політичною системою, та приблизно коли це сталося після Вашого приїзду в Україну?

В.: — Мене відразу вразили недостатки, непорядки, безгосподарність і бюрократизм. Але найсильніше враження на мене зробило трактування національного питання. Всюди панувала російська мова, а на провідних постах сиділи росіяни. В той сам час мене вчили про братерство народів і національну рівноправність. Я дуже швидко відчув несправедливість і лицемірство.

П.: — Чи знали про це розчарування Ваші приятелі в Україні та як вони до цього поставились?

В.: — У Києві, крім мене вчились ще дев'ять українців з Канади. Всі вони були незадоволені й усі ставилися критично до поверхових явищ. Але ніхто з них не розумів російської колоніальної суті режиму та не був свідомий зростаючого підпільного опору і ніхто не збирався демаскувати режим.

114 Розуміється, про свої наміри порушувати це питання в Канаді, ні про збирання матеріалів я нікому не говорив.

П.: — Яке становище зайняли до Вас Ваші комуністичні друзі в Канаді — офіційно та приватно — після Вашого повороту з України, а особливо після появи Вашої праці "Освіта в Радянській Україні"?

В.: — Після мого повернення з України ставлення провідників до мене було дуже холодне. Мене терпіли як небажане лихо. Коли вийшла моя перша книжка *Education in Soviet Ukraine* — мене виключили з Комуністичної партії і з Товариства Об'єднаних Українських Канадців. Одно з обвинувачень проти мене у згаданому товаристві було, що моя "поведінка" в Україні не була "сумісна" з членством у тому товаристві. Значить, канадсько-українська організація, яка могла б обстоювати демократію, виключила мене за те, що я збирав матеріали в Україні, щоб викрити російський диктаторський режим. І це зроблено три роки після мого повернення з України. Копії обвинувачення мені не дали, а тільки прочитали. Прокурором і суддею на процесі проти мене був Петро Кравчук.

П.: — Яке тепер Ваше відношення до цих комуністичних кругів Канади та які у Вас зв'язки з українцями самостійницьких поглядів, до яких Ви мусіли колись ставитися критично, чи навіть вороже?

В.: — Моє ставлення негативне до всіх осіб та організацій, які підтримують російську окупацію України, а прихильне до всіх тих, які визнають право України на самовизначення.

П.: — Як Ви оцінюєте сучасний стан України?

В.: — З інформацій, які доходять до нас, виглядає, що влада, перелякана зростаючим спротивом, вирішила за всяку ціну зломити його. Але арешти й засуди 1965-66 років не зломали, а навпаки підсилили його. Виявляється, що цей рух уже не так легко зломити, а зокрема, коли далі діють ті внутрішні чинники — економічні, політичні і національні, — які відчужують і вороже настроюють народ. Черги за харчами ростуть, переслідуванням критиків режиму немає кінця, русифікація поглиблюється. Від 1963 до 1968 р., за офіційними радянськими даними, в Україні число російських загально-освітніх шкіл збільшилося на понад 1,000, а українських зменшилося на 1,449.

Зовнішні обставини теж не сприяють Москві. Ні спроби Чехо-

Словаччини бодай трохи усамостійнитися від Москви, ні китайський тиск на східні кордони й вимога повернути колишні китайські території, силою анектовані царською владою, ні перемога два і пів мільйонного єврейського народу над радянською зброєю в руках ста мільйонів арабів — не піднесли престижу Кремлю. Такі події тільки підривають авторитет влади й заохочують до дальшого спротиву.

П.: — Як Ви уявляєте собі розвиток українського життя на батьківщині протягом найближчих десяти чи п'ятнадцяти років?

В.: — Немає вигляду, щоб Брежнев сповільнив русифікацію та "злиття" народів. Усе ж таки, Брежнева можуть коли-небудь усунути не тільки через "похилий" вік, але й незадовільний стан економіки та сільського господарства.

Новий уряд міг би дозволити на хоч мізерну й тимчасову відлигу з таких міркувань: Китай використовує русифікацію в пропаганді до поневолених народів СРСР; спроба русифікації і злиття не тільки невдала, але становить одну з головних причин спротиву; арешти критиків режиму викликали закордонні протести й підірвали міжнародний престиж СРСР; відлига могла б хоч трохи відродити довір'я населення до уряду й дати владі нагоду зосередити всі сили на економіці.

Якщо не буде відлиги, то все ж таки вигляди на знищення мов і культур поневолених народів СРСР дуже сумнівні. Навіть найменші й бездержавні народи, як валійці, бретонці, баски, катальонці, курди та інші, вимагають національних прав, а євреї створили свою державу, відновили майже мертву староеврейську мову і змодернізували її так, що нею провадяться найскладніші наукові дослідження. В таких обставинах трудно уявити, щоб російським окупантам удалося знищити мови підневільних народів.

Якби ж відлиги не було, рух спротиву мусітиме прийняти нові форми. В останньому десятиріччі автори підписали протести і критичні заяви. Були й прилюдні виступи. Роблено всі старання, щоб рух став відкритим і легальним.

Позбавлений легальних можливостей протесту й критики, рух буде ступнево переходити на підпільні форми. Після останньої хвилі арештів появилися нові звернення та протести — без підписів — та анонімні летючки.

Буде відлига, чи ні, а рух спротиву буде далі діяти, приймаючи форми відповідні до обставин.

П.: — Яку роль, на Вашу думку, відіграватиме (чи повинна відіграти) українська еміграція та взагалі українські люди поза межами батьківщини в теперішній час, та яке Ви добачаєте місце для себе в цьому процесі?

В.: — Обов'язок еміграції всією силою підтримати спротив України проти нищення мови й культури, а саме збереженням української самобутності в діяспорі. Це моральна допомога патріотам в Україні і одночасно удар по російських шовіністах.

Далі, українська еміграція повинна докладно вивчати події в Україні, якнайширше інформувати світ про розперезане там беззаконня та інспірувати тут якнайбільше законно дозволених індивідуальних і масових протестів, але не ототожнюючи тамошніх українських діячів з нашими організаціями чи програмами. Такий рух може мати колосальний вплив на окупанта, дуже чутливого на світову опінію.

Розвиток такого руху буде частинно залежати від ступеня співпраці і єдності українців на еміграції. Вигляди не безнадійні. Чимраз менше присвячується уваги особистим та організаційним непорозумінням, а більше пекучим проблемам, зв'язаним із збереженням нашої ідентичності та з масовим рухом протесту. У цьому дедалі більшу роль грає вже тут народжене покоління, а головню студентська молодь.

Моя роль, як людини, не причетної до жодної організації, скромна й мінімальна. Маю намір, як і досі, робити все можливе для збереження української самобутності та інформування чужомовного, а зокрема академічного світу.

МІЖНАРОДНА ХРОНІКА

Р. К.

Усунення Петра Шелеста з Політбюра КПРС і прихід туди Юрія Андропова й Андрія Гречка — це подія, що викликала широкий відгомін на сторінках преси західних і східних держав.

Першу вістку про захитання Шелестової позиції подало 22 квітня ц.р. югославське пресове агенство Танюг у своєму репортажі з Москви, повідомляючи про нищівну критику в журналі *Комуніст України* на книжку Шелеста *Україно наша радянська*. У цій погромницькій рецензії Шелестові закинено "підсичування націоналістичних ілюзій на Україні". На думку агенства, це ознака неминучого Шелестового падіння в найближчому часі.

Наступного дня в американських газетах *Нью-Йорк Таймс* і *Балтімор Сан* появилися статті-прогнози про наступаючі зміни у кремлівській верхівці та причини нової чистки. Член редакції *Нью-Йорк Таймс*-у Геррі Шварц написав на редакційній сторінці цієї газети широкий коментар на тему згаданої статті в *Комуністі України*. Як виявили події найближчих днів, Шварц правильно передбачив, що Шелеста усунуть з його становища в Москві і що причиною конфлікту в Політбюрі не є різниці поглядів про зовнішню політику СРСР, а вирішальним є національне питання, особливо ширший фермент на Україні. На підставі цитат із згаданої рецензії і фактів нещодавніх переслідувань та арештів українських діячів, Шварц доводить, що поширювані на Заході вістки, нібито причиною конфлікту між Шелестом і Брежнєвим є антиамериканське наставлення Шелеста — не відповідають правді. Справжньою причиною є "загальновідомий факт, що серед радянських українців існує закорінений націоналізм. Ще важливішим є факт, що серед звичайних українських людей є поширене почуття обурення — вони вважають себе зіпхнутими на становище другорядних громадян. Тимто проблема українського націоналізму є потенційно вибухова".

У тому ж числі *Нью-Йорк Таймс*-у надруковано обширне звідомлення про доповідь В. Щербицького на пленумі ЦК КПУ, що відбувся 13 квітня ц.р. в Києві. Як відомо, Щербицький виступив з гострою атакою проти потурання націоналізмові, недбалства й некомпетентности провідних комуністичних діячів на Україні. Цю промову Щербицького коментатор *Нью-Йорк Таймс*-у кваліфікує як виступ

проти П. Шелеста і його ролі в партійному керівництві на Україні.

Найкраще обґрунтована стаття на цю тему появилася в газеті *Балтімор Сан* з 23 квітня п.н. "Партійний шеф України вимагає чистки націоналістів і дисидентів". Її автор, московський кореспондент цієї газети М. Паркс, широко з'ясовує антиукраїнську кампанію російських шовіністів на Україні. На його думку, атака Щербицького проти Шелеста свідчить про глибоке занепокоєння в Кремлі останніми подіями на Україні. На підставі своїх розмов з українськими дисидентськими колами в Москві, автор стверджує, що теперішня чистка охоплює співробітників Шелеста та "членів третьої української фракції". Що це за "третя фракція" — автор не пояснює. Далі він стверджує на підставі вісток з Києва, Одеси, Херсону й інших українських міст, що чистка прибрала широкі розміри й сотки людей усунуено вже з їхніх становищ. Наприкінці статті М. Паркс інформує про засуди й ув'язнення українських патріотів у 1972/73 рр.

Засідання ЦК КПРС і офіційне звільнення П. Шелеста й Г. Воронова (колишній прем'єр РСФСР) викликало на Заході тим більше зацікавлення, що на їхнє місце назначено двох прихильників "твердого курсу" у зовнішній і внутрішній політиці СРСР. Перший із цих новоспечених членів Політбюра — це 58-літній шеф КГБ Юрій Андропов. *Нью-Йорк Таймс* з 28 квітня ц.р. підкреслює, що це вперше від часів Берії шеф КГБ входить у склад Політбюра. Прихід Андропова до цієї найвищої керівної установи СРСР *Нью-Йорк Таймс* уважає закріпленням позиції консервативних бюрократів з КГБ. Андропов здобув своє становище в КГБ як "людина Брежнєва" і виявив свою відданість "вождеві" тим, що перевів масові арешти серед опозиційних елементів у 1972 р. Тож тепер одержав належну нагороду за свої "заслуги".

Другий новий член Політбюра — це 70-літній маршал Андрій Гречко, головнокомандувач радянськими збройними силами. Газета *Вашінгтон Пост* з 28 березня ц.р. (тобто ще перед змінами в Кремлі) повідомила про виступ Гречка на ідеологічній конференції в Москві. Тоді він сказав: "Радянський Союз має на увазі, що в міжнародних справах імперіалізм визнає тільки силу". На тій же конференції генерал А. Єпішев, голова політичного управління Червоної армії, перестерігав слухачів, що "Захід хоче будувати мости до свідомості радянських людей і вояків" і що такі спроби Заходу треба розкривати.

Ще в березні ц.р. в американській пресі появилася низка статей на тему можливих змін у найвищому партійному керівництві СРСР. І так бостонська газета *Крішчен Саянс Монітор* надрукувала 26 березня статтю професора нью-йоркського університету Алберта Вікса. Автор передбачає, що незабаром прийде до змін у проводі СРСР, внаслідок яких позиція Брежнєва помітно скріпиться. Щодо ролі українців-членів Політбюра, то, на думку автора, позиція Шелеста послаблюється через його особисті конфлікти з Брежнєвим, і навпаки, протегований

Брежнєвим В. Шербицький здобуває дедалі більші впливи. Підгорний, через свій вік, наближається до відставки, подібно як і Суслів та Косигін. Тому можна сподіватися, що після 25-го конгресу партії з теперішнього "тріумвірату" залишиться при владі сам Брежнєв.

У журналі *Нью Лідер* з 19 березня ц.р. знаходимо статтю п.н. "Хто буде наслідником Брежнєва?". Її автор — відомий знавець міжнародних політичних відносин, професор Колюмбійського університету Збігнєв Бжезінський. Відповідаючи на поставлене в наголовку питання, автор передбачає, що наступником Брежнєва буде людина з Політбюра, на 10-12 років молодша від свого попередника, росіянин "або зрусіфікований слов'янин", з чималим досвідом як у зовнішньополітичній, так і в партійно-організаційній ділянках. Якщо перехід влади відбудеться безболісно, без основних змін у політиці і внутрішньо-партійної кризи, то можна чекати, що новим керівником стане хтось з найближчих співробітників Брежнєва. В іншому випадку це буде хтось, хто зберігав досі незалежну позицію. У цих своїх міркуваннях, Бжезінський не виключає, що це буде Андропов, дарма що його становище шефа КГБ насторожує супроти нього інших членів керівної кліки.

У зв'язку з цими подіями, у західній пресі поновилися відгуки на переслідування українців та арешти українських культурних діячів у 1973 р. І так у лондонській пресі (*Таймс* з 12 квітня, *Дейлі Телеграф* з 13 квітня) появились знову звідомлення про засуд Івана Дзюби, Вячеслава Чорновола та інших. У США обширні статті про суди в Україні появились в соціалістичних газетах троцькістського напрямку. *Інтерконтинентал Прес* з 2 квітня описала процес Леоніда Плюща. Та ж газета подала 9 квітня широку інформацію про засуд І. Дзюби, уривки з його писань та звернення Валентина Мороза до Петра Шелеста, яке було надруковане в 6-му випуску *Українського Вісника*. Газета кінчас заклик до загальної протестної кампанії в обороні арештованих. Троцькістський тижневик *Ди Мілітент* з 20 квітня надрукував три вичерпні статті про ситуацію в Україні й ув'язнення українських діячів. Англійський марксистський журнал *Ред Мол* надрукував звідомлення про засуд Івана Дзюби.

Про останні праці Юрія Соловія

В останніх місяцях відбулося в США та в Канаді декілька індивідуальних виставок Юрія Соловія. Перша з цих виставок під назвою "5×10 + 1×13" відбулася в жовтні 1972 р. в Літературно-Мистецькому Клубі в Нью-Йорку. В Торонті відбулося дві виставки Соловія: в St. Lawrence Center for the Arts в грудні 1972 р. і в Інституті Св. Володимира в лютому 1973 р. Ще одна канадська виставка Соловія відбулася в березні і квітні 1973 р. в Осередку Української Культури й Освіти у Вінніперу. Наступна його виставка, у New Jersey State Museum у Трентоні, має відбутися від 2 червня до 8 липня ц. р.

Любителі мистецтва Нью-Йорку та околиці мали нагоду бачити найновіші праці Соловія минулого року на згаданій вгорі виставці, яка була влаштована Об'єднанням Українців в Америці в Літературно-Мистецькому Клубі. На виставці був помітний дальший розвиток мотиву людської голови, який почався вже у серії "1000 голів", що її глядачі пригадують із виставки в Українському Інституті Америки 1970 р. Однак в нових працях, що їх ми недавно бачили на виставці в Клубі, помітні нові зорові зацікавлення Соловія, які пов'язані головно із вживанням таких матеріалів як пластмаса, газ, папір на картинах. Незвичайні матеріали помітні і в новому для Соловія жанрі — скульптурі.

Соловій ділить свої праці на серії, кожна з цих серій об'єднана якоюсь домінантною характеристикою, як наприклад, повторність специфічних форм, чи вживання специфічних матеріалів. Проблему серійності творів треба вважати за виклик уяви, особливо, коли мистець експериментує із великою кількістю можливих комбінацій вузької тематики, як наприклад, серія з обличчями і геометричними фігурами.

Відмінно від його раних праць, найновіші Соловієві твори є багато більш "чисто зоровими". Проблеми трансформації матеріалів та процесів перцепційного сприймання унапрямують нові зацікавлення Соловія. Його цікавлять різниці у сприйманні лискучих або матових поверхень, значить, такі зорові моменти, як діяння світла, або дзеркальна поверхня пластмаси. Мистець також досліджує зорові можливості таких процесів як різання, палення чи топлення різних матеріалів.

Під час обговорення виставки, що відбулася після її закриття, Соловій сказав, що на сучасному етапі своєї творчості він хоче інформувати глядача про такі речі, як наприклад, діяння фізичних

аспектів матеріалів, що їх він уживає. Я хотіла б, проте, зауважити, що багато мистців, відчуваючи у своїх працях повторювання та варіювання незначних нюансів, відходять від експериментування із зоровими аспектами матеріалів. Наснажливе експериментування із зоровими аспектами матеріалів є зрозумілим, коли пригадаємо, що мистці 20-го сторіччя вже від 1912 р. цікавляться такими проблемами. Вони ж бо відчувають, що таке експериментування може легко стати технічною самоціллю.

Повертаючись до Соловйової творчості, треба ствердити, що зорові засоби його найновіших праць є все таки експресивні. Бо образотворчі чи зорові аспекти творів все ж викликають різні можливі інтерпретації.

В найновіших працях Соловій зменшує важливість тематики, особливо експресіоністичної, яка раніше була важливим компонентом його творчості. Із слів мистця під час обговорення виставки було помітно, що це його заздалегідь продуманий вибір. Однак в загальному праці Соловія даліше експресіоністичні, хоча він залишив раніші теми і навіть дуже мало в нього натяків на сюжети. Емоційність, а навіть агресивність підходу особливо помітна в експресіоністичному мазку, чи хоча б в дертих, різаних або палених матеріялах. Агресивність можна відчутти в таких творах, де тематика, здається, зовсім відсутня: тоді вона проявляється у формальних аспектах. Однак у працях, в яких наявні тематичні асоціації, як наприклад, натяки на форми голів, ми ще більше свідомі їх експресивності. В них вражає дуже переконливе відношення до об'єкту, хоча б у браку симпатії до нього. Хоча Соловій зацікавлений зоровими аспектами матеріялів, він ніколи не любить ефектами; його підхід до матеріялу не є пасивний, або "естетичний".

Емоційна настанова Соловія, яка часто імплікує філософський чи світоглядний підхід, особливо помітна в зображенні облич. Це бачимо в картинах із цятками або квадратами, де такі форми часто є дзеркалом, що в ньому відбивається оточення, як наприклад, краєвид; тоді відображення уневажнює індивідуальні риси обличчя. До того, відображення стає важливішим, як само обличчя. Однак глядач асоціює форми голови на картині з обличчям і є пригнічений його дегуманізацією. Подібна реакція є також до коляжів, в яких Соловій маскує обличчя газую або пластикую.

Хоч як не була б віддалена форма людської голови на картині від природи, то вона все таки збуджує асоціації людськості; це відчуваємо навіть тоді, коли голови в картинах навівають враження анонімної, безособової людини. Це особливо помітно в картинах з головами без облич, які тісно зв'язані з "відчуженим" світоглядом сучасної людини. В спотворених обличчях, або в таких де домінують питомі експресивні технічні засоби Соловія, асоціації ще складніші та емоційніші.

Треба сказати, що виставка була несподіванкою для багатьох глядачів, які ознайомлені з працями Соловія і звикли в них бачити

підкреслено філософську тематику. Хоча в першій зустрічі з цими новими творами багато глядачів почувалося розгубленими, все ж таки під час обговорення виставки виявилось, що їхнє відношення до праць не обмежувалося зоровим сприйманням незвичайних матеріалів; психологічні імплікації цих творів зробили на них сильне враження.

Аркадія Оленська — Петришин

ПОКАЗ УКРАЇНСЬКИХ ЕКСЛІБРИСІВ

Виставка українських книжкових знаків (екслібрисів) із збірки нашого дописувача д-ра Миколи Кузьмовича відбулася у приміщеннях і заходами Об'єднання Мистців Українців в Америці, очолюваного скульптором Михайлом Черешньовським. Ця виставка тривала від 21 до 29 січня 1973 року. Це була перша цього розміру виставка в Америці, яка дала змогу любителям графічного мистецтва побачити понад 200 книжкових знаків 53-х мистців і графіків ХХ-го століття. Збірка включала цінні експонати мистців: О. Кульчицької, В. Кричевського, О. Усачова, Л. Хижинського, Я. Музики, а з новіших: М. Бутовича, Я. Гніздовського, С. Гординського, Л. Гуцалука, Е. Козака, М. Осінчука, Н. Хасевича, П. Холодного та інших. Під час відкриття виставки, М. Кузьмович у короткому слові з'ясував історію і розвиток українських книжкових знаків.

ВИСТАВКА КАРТИН МИХАЙЛА КАЧУРОВСЬКОГО

Виставка картин д-ра Михайла Качуровського, яку влаштували Об'єднання Мистців Українців в Америці та Галерія Христини Чорпіті, в приміщеннях Українського Літературно-Мистецького Клубу в Нью-Йорку від 4-го до 18-го лютого ц. р. — мені подобалась.

Коли глядач входить у світ акварель, фактично оточений сотнею картин, це його стимулює, вимагаючи від нього уваги й викликає його глибоко заховані витончені почування.

М. Качуровський — за професією — лікар. Він народився і провів свої юнацькі літа на Волині. Докторат медицини здобув в Харківському університеті у 1921-ім році, а мистецьку освіту здобув у Мистецькому Інституті в Харкові, який закінчив у 1939-ім році. М. Качуровський подорожував багато, відвідуючи різні екзотичні країни, але ніколи не переставав малювати. Хоч він виставляв свої картини в Європі й Філядельфії, це була його перша ретроспективна (30 років) виставка в Нью-Йорку.

Як аквареліст, М. Качуровський добре володіє своїми мистецькими засобами. Його техніка — послідовна, одначе не стиль, який під

ефективним оглядом змінюється з роками. Качуровський любить у грі води й барв, що створює чудові нюанси. 123

Творчість Качуровського глибоко пов'язана з природою у його філософічному підході до неї. Його акварелі відзеркалюють вперту цікавість і вивчення стихійних елементів, які нас оточують.

На жаль, іноді не все, що інтригує мистця, промовляє до глядача. Коли суть мистецького твору не передається далі, створюється в'ялість, порожнеча й нудьга. Моя реакція, наприклад, на серію гірських краєвидів була беземоційною. Вони видавались мені — стерильними.

Однак більшість картин Качуровського створює контакт з глядачем. Деякі його акварелі, як напр.: "Лісова Містерія III", "Мініатюра", чи "Оаза в Альжирі", це — високо романтичні й незвичайно екзотичні твори. В малюнках "Пізня осінь" та "Осінь II" домінує експериментальна якість мазків пензля і глядач зачарований кінцевим вислідом.

Спонзори виставки, які дали нагоду познайомитись з творчістю д-ра М. Качуровського, заслуговують на подяку. Однак мушу зауважити, що краща селективність у доборі експонатів була б далеко корисніша для мистця, бо ж ціль цієї виставки була: показати його найкращі твори без порівняння з найгіршими. На мою думку краще було б у цім контексті його олій взагалі не вивішувати на показ.

Ілона Сочинська

СУД НАД ІВАНОМ СВІТЛИЧНИМ І ЄВГЕНОМ СВЕРСТЮКОМ

Нью Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР). — Згідно з одержаними з України інформаціями, з кінцем березня 1973 р. відбувся в Києві суд над заарештованими ще в січні 1972 року українськими літературними критиками і публіцистами Іваном Світличним і Євгеном Сверстюком. Обоє звинувачували за статтею 62 Кримінального Кодексу УРСР в "антирадянській агітації і пропаганді" й засудили — Івана Світличного на 7 років ув'язнення і 5 років заслання і Євгена Сверстюка на 5 років ув'язнення. Обидва були заарештовані ще 13 - 14 січня 1972 року і увесь час аж до суду над ними перебували в тюрмі.

Іван Світличний, народжений 1929 року на Луганщині, закінчив 1962 р. Харківський Державний Університет і працював в Інституті Літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Тоді ж почав виступати із статтями на літературні теми і з рецензіями в радянських газетах і журналах, присвячуючи багато уваги творчості молодих поетів, зокрема шестидесятників. У зв'язку із своєю публіцистичною діяльністю був заарештований пізнім літом 1965 року, але у висліді широкої протестаційної акції в Україні і за кордоном був звільнений після восьмимісячного ув'язнення. Позбавлений можливості друкувати свої праці в періодичній пресі УРСР, виступав інколи зі своїми статтями в українських виданнях на Пряшівщині і в Польщі. Працював також як перекладач із французької поезії і його переклади поезій П'єра-Жана Беранже були надруковані у виданій в Києві 1970 р. збірці *Пісні*.

Євген Сверстюк, літературний критик й есеїст, народжений 1928 року на Волині, закінчив Львівський університет ім. І. Франка й аспірантуру в Київському університеті, після чого працював викладачем і редактором, виступаючи водночас із літературознавчими і критичними статтями в періодичній пресі. Позбавлений — після арештів і репресій в УРСР, можливості рукувати свої статті і рецензії в УРСР, друкував дещо, в тому й статтю про знищеного сталінським режимом поета і літературознавця Миколу Зерова у пряшівській *Дуклі*. Написаний з приводу появи роману *Собор* Олеся Гончаря есей Євгена Сверстюка п. н. *Собор у риштованні* був поширений у відписах в Україні і передрукований разом з іншими його статтями у збірці під тією ж назвою, що була видана у видавництві Першої Української Друкарні і "Смолоскип" у Парижі 1970 р.

АМЕРИКАНСЬКІ РОБІТНИКИ В ОБОРОНІ УВ'ЯЗНЕНИХ В УРСР

Детройт (УІС "Смолокип"). 21 березня 1973 року американські робітники, які працюють в Дженерал Моторс, члени 160-го Відділу професійної юнії Авто-Робітників (Ю. А. В.), прийняли односторонню резолюцію в обороні українських діячів, ув'язнених радянським режимом. В резолюції говориться:

"Члени Юнії Авто-Робітників, які складаються з проєктувального персоналу Дженерал Моторс, заявляються проти ув'язнення українських культурних діячів у Радянському Союзі.

Як члени Американського Робітничого Руху, ми найгостріше протестуємо проти ув'язнення політичних в'язнів в будь-якій країні.

Ми звертаємося до керівництва 160-го Відділу нашої Юнії підтримати наш протест у відношенні до українських політичних в'язнів в СРСР.

Ми також звертаємося до інтернаціонального керівництва Юнії Авто-Робітників допомогти в праці для звільнення українських політичних в'язнів."

В зв'язку з цією резолюцією, прийнятою односторонньо американськими робітниками, в Детройті відбулася 25 березня 1973 р. пресова конференція в приміщенні бюро "Квітковський і Боровський", яку влаштувала Світова Організація за Свободу (що її очолюють д-р Гарсі з Аргентини і д-р. Д. Квітковський зі США).

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

В ч. 4(145), за квітень 1973 *Сучасности* трапилися деякі прикрі технічні і коректорські помилки, за які просимо в Читачів вибачення: У статті д-ра Миколи Кузьмовича "Гене́за екслі́брису та його розвиток на Україні" на стор. 50-ій, 8-ий рядок згори замість "з початком 6-ого сторіччя" треба "з початком 16-ого сторіччя". На стор. 54-ій під екслібрисами пропущені підписи такого змісту: Екслібріси: Миколи Бутовича для інж. Юрія Крохмалюка; Петра Холодного, мол., для Юрія Липи та Мирона Білінського для Богдана Підгайного. Редакційна примітка на сторінці 92-ій до "Звернення кримських татар" мала бути надрукована на 98-ій при "Заклику чехословацьких письменників." На стор.116-ій, у статті В. Піменова про Івана Кочергу назви творів Юрія Яновського мали бути *Вершники* і *Дума про Британку*.

ПРЕСОВИЙ ФОНД "СУЧАСНОСТИ"

На пресовий фонд нашого журналу склали по 10.00 амер. дол. пп. Іван Тимчишин і Роман Олійник з Едмонтону в Канаді. Жертводавцям від Адміністрації щира подяка.

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Орест Власов*. Заспів заспанним сажотрусам моїх бажань.
- 7 *Фрідріх Дюрренматт*. Гостина старої дами (В перекладі *Віри Вовк і Є. П.*)
- 28 *Роман Бабовал*. Батько, озеро.
- 30 *Олександра Черненко*. Михайло М. Коцюбинський імпресіоніст: Образ людини в творчості письменника.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 52 *Іван Майстренко*. Нариси з історії Комуністичної партії України.
- 70 *Василь Чапля*. Кібернетика: Історичний огляд та причинок *Ярослава Грдини*.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 83 *Анатоль Камінський*. Дисидентський рух в СРСР і радянська армія.
- 98 *Мирослав Прокоп*. Падіння Петра Шелеста.
- 111 *Олег С. Федишин*. Розмова з *Іваном Коляскою*.
- 117 *Р. К.* Міжнародна хроніка.

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 120 *Аркадія Оленська-Петришин*. Про останні праці *Юрія Соловія*.
- 122 *Ілона Сочинська*. Показ українських екслібрисів. Вистава картин *Михайла Качуровського*.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 124 Суд над *Іваном Світличним* і *Євгеном Сверстюком*.
- 125 Американські робітники в обороні ув'язнених в УРСР.

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА "СУЧАСНІСТЬ"

В Суспільно-політичній Бібліотеці "Сучасности" появилися

такі нові книжки:

Ч. 11 (30)

Іван Лисяк-Рудницький

МІЖ ІСТОРІЄЮ ТА ПОЛІТИКОЮ

Статті до історії і критики української суспільно-політичної думки

Ціна: 7.90 дол., або рівновартість в іншій валюті.

Ч. 12 (31)

Анатоль Камінський

ДИНАМІКА ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ

240 сторінок друку

Ціна: 4.90 дол., або рівновартість в іншій валюті.

Третя з черги — після "На новому етапі (1965) та "За сучасну концепцію української революції" (1970) — праця Анатолія Камінського, яка займається питаннями української визвольної революції під сучасну пору. Автор розглядає різні революційні й еволюційні компоненти визвольної боротьби на тлі загальної ситуації в СРСР. Особливу увагу присвячено російському питанню, марксистській революційній ідеології, організованим і підпільним формам боротьби, співвідношенню національного і соціального у визвольній програмі, синтезі революційних й еволюційних засобів у ставанні нації.

В українських видавництвах "Смолоскип" ім. В. Симоненка і Першої Української Друкарні у Франції появились —

У К Р А Ї Н С Ь К И Й В І С Н И К

Шостий випуск за березень 1972

В шостому випуску "Українського Вісника" опубліковано матеріали про арешти й суди в Україні на початку 1972 р., відповідь В. Чорновола Б. Стенчуківі, нові матеріали й листи В. Мороза, спомин про А. Олійника, інформацію про смерть В. Петрієнко, про арешт Н. Строкатої й створення комітету в її обороні, заяву М. Холодного, вірші А. Лупиноса, лист М. Сороки. Багата хроніка приносить нові інформації про русифікацію, нищення церков, арешти й суди та про безправ'я й терор КГБ.

Шестий випуск "Українського Вісника" має 183 сторінки. Тверда обкладинка в мистецькому оформленні Т. Вирсти. Ціна 5.00 дол. або рівновартість.

Ш И Р О К Е М О Р Е У К Р А Ї Н И

Збірник документів самвидаву з України

До збірника входять літературні й політично-публіцистичні твори Євгена Сверстюка, Вячеслава Чорновола, Івана Дзюби, Валентина Мороза, Грицька Чубая, М. Брайчевського, вірші Л. Костенко зі знищеної збірки "Зоряний інтеграл", третя збірка віршів М. Холодного "Куди і навіщо біжить вода" та нарис М. Лада "Смерть Сталіна", написаний у Володимирській тюрмі.

Деякі твори опубліковані у збірнику досі не були публіковані на Заході, інші публікуються в новій версії, яка попала до видавництва. Більшість опублікованих творів дісталася за кордон уже після масових арештів на початку 1972 р. і тому вони мають тимбільшу вагу для пізнання сучасної дійсности в Україні.

Книга має 378 сторінок. Тверда обкладинка в мистецькому оформленні Д. Тугана. Ціна 7,50 дол. або рівновартість.

Замовлення на обидва видання слати на адресу:

SMOLOSKYP
P. O. Box 6066
Patterson Station
Baltimore, Md. 21231, U. S. A;

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Ellashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschnikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1973 рік

одно число: річно:

Австралія	0.90	9.— дол.
Австрія	26.—	260.— шил.
Англія	0.40	4.— фун.
Аргентина	1.80	18.— пез.
Бельгія	55.—	550.— бфр.
Бразилія	1.80	18.— н. круз.
Венесуеля	1.50	15.— ам. дол.
Голляндія	4.—	40.— гул.
Канада	1.50	15.— к. дол.
Німеччина	4.—	40.— нм
США	1.50	15.— ам. дол.
Франція	6.—	60.— ффр.
Швейцарія	4.80	48.— шфр.

Додаткові кошти пересилання
нашого журналу летунською
поштою до Канади і США
становлять 8.— дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників
і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу,
виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Aus-
landsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для вplat:

*Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.*

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.

8 München 2, Promenadeplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278-809

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Емма Андiевська

ГЕРОСТРАТИ

(роман)

Книжка має 500 сторiнок. Цiна 7 долярiв;
у Нiмеччинi — 25 нiм. марок.

Збiрка документiв про русифiкацiю на Украiнi:

**МОЛОДЬ ДНIПРОПЕТРОВСЬКОГО
В БОРОТЬБИ ПРОТИ РУСИФIКАЦIЇ**

Збiрка мiстить «Лист творчої молодi Днiпропетровського»
i три статтi з днiпропетровських газет.

Цiна: 1 доляр; у Нiмеччинi — 3,50 нiм. марок.

З перекладної поезії появилася друком поема

Пабльо Неруди

ВЕРХIВ'Я МАЧУ ШЧУ

У перекладi Вiри Вовк, з iлюстрацiями Слави Геруляк.

Цiна: 2,80 долярiв; у Нiмеччинi — 9 нiм. марок.
Цiни в iнших краiнах — рiвновартiсть амер. доляра
в перерахунку на мiсцеву валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва.
Книгарням даємо опуст.